6th Chapter

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमंजरी ।

---o---

एकाचो द्वे प्रथमस्य । इह यद्यपि स्वार्थत्वे संभवति पारार्थ्यमयुक्तं, विधेयकार्यिणोर्द्वयोर्निर्देशात्संभवति, च स्वार्थत्वं तथापि लिटि धातोरित्यादौ विधेयानिर्देशेन वैयर्थ्यप्रसंगान्नाय मण् कुटिलिकाया इत्यादिवत्केवलो विधिः नापि शेष इत्यादिवल्लक्षणं चाधिकारश्च । तथा हि सति सर्वेषामेव शब्दानां

स्यादतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वाच्चाधिकार एवायमिति निश्चित्याह । एकाच इति चेति ।अधिकारोयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्वप्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् ।एत-च्चित्रयमिति ।तस्य संबन्धः यथा ऽजादेर्द्वितीयस्य त्यत्र एकाचो द्वे इति,उभे-अभ्यस्त मित्यत्र द्वे इति,लिटि धातोरित्यादौ सर्वं संबध्यते ।इत उत्तरमित्यादि अनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् ।प्राक् संप्रसारणविधानादिति । तत आरभ्य तु नास्य संबन्धो विधेयान्तरनिर्देशात्स्वरिते कृतेनाधिकार इति वा व्याख्यानात् ।

सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति ।वक्ष्यतीति ।अत्र यदि धातोरेकाच इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः स्यात्पचिप्रभृतीनामेव स्यात् न जागर्त्यादीनां, प्रथमग्रहणं चानर्थकं स्यात्, नह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरेकावस्ति, न च प्रथमस्य धातोरिति संबन्धः तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भवतेरेव स्यात्ततश्च भवतिग्रहणमेव कर्तव्यं स्यात्, अथैकाचो धातोः प्रथमस्य वर्णस्येति संबन्धः तदयुक्तं,सह निर्दिष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागायोगादतो

वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह । धातोरवयवस्येति । द्वितीयस्य चेति । यद्यप्यत्र द्वितीयग्रहणं नास्ति तथापि लिटि धातोरित्यत्र त्वधिकृतमस्ति तस्य चार्थः प्रदर्श्यतइति नासंगतं किंचित् । जजागारेत्यादीनि मुख्यगौणतया क्रमेणोदाहरणानि । एकाच इति । यद्ययं तत्पुरुषः स्यात्तदा धातोरित्यनेन सामानाधिकरण्यं चेदियाय आरेत्यादावेव स्याद्वैयधिकरण्ये तु पपाचेत्यादिषु भवदपि द्विर्वचनमल्मात्रस्यैव स्यात्तत्त्वश्च । हलादिःशेषः शर्पूर्वाःखयः लिट्यभ्यासस्योभयेषा ।

मित्याद्यनुपपन्नं स्यात् एकग्रहणं चानर्थकं,प्रथमस्याच इति विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रथमाजसम्भवादच इत्येकत्वं वा विवक्षिष्यते किमेकग्रहणेन तस्माद्बहुव्रीहिरयं तदाह । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देश इति ।बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वा उच्चारणं बहुव्रीहिनिर्देशः विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं,यदि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्यैता गावः स एवानीयते न चित्रा गावस्तद्वदत्रोपलक्षितं

तदुभयपार्श्ववर्ति व्यंजनद्वयमेव द्विरुच्येत न तूपलक्षणभूतो जित्यत आह । तत्रेति भवति वै बहुव्रीहावपि क्वचिद्वर्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः तद्यथा, शुक्लवासमानयेति मत्वर्थे बहुव्रीहिस्तत्र यथा दण्डी विषाणीति संसर्गे मत्वर्थीऽमन्ने तस्य द्विष्ठत्वाद्गुणस्यापि कार्ययोगस्तद्वद्बहुव्रीहावपि यत्र संसर्गो वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुणस्यापि कार्ययोगः अभ्यन्तरश्चेति । अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे अभ्यन्तरं मध्यं तत्र भवमाभ्यन्तरम् । साचकस्यैव द्विर्वचनं भवतीति ।

यथा तत्सन्निहितमवयवान्तरं द्विरुच्यते तथोपदाणीभूतोऽप्यजित्यर्थः। अत्र च ज्ञापकं दीर्घोंकित इत्यादि। चोदयति। एवं च पचित्यत्रेति। तेनैव तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्चेति। चकारादकारश्च व्यपदेशिवद्भावादेकाजेव, यथैवाङ्गुल्या देवदत्तोंगलिमांस्तथा हस्तोऽपि तद्वदत्रापि, ततश्च सर्वेषामेव तेषां द्विर्वचनप्रसंग इति शेषः। नन्वर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति समुदायस्यैव भविष्यति नावयवानाम्, नन्वेवं जागर्त्यादीनां स्यात् किं च तत्र शेहत्यादौ विशिष्टं शब्दस्वरूपं गृह्यते

तत्रैवेयं परिभाषा, अत्र तु धातोरवयवस्यैकाच इति तटस्थेनोपलक्षणेनजागृ इच्
इत्येवमादिकं गृह्यते न तु स्वरूपेणेति नेह तस्याः प्रवृत्तिः । परिहरते । तत्रेति
तेषु समुदायादिष्वेकाच्सु मध्ये ऽवयवैकाचः प्रथमा द्विरुच्यन्ते, कुत इत्याह ।
तथाहीत्यादि । अयमभिप्रायः । किमेस्मन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्वप्रयोगश्चोद्यते,
पर्यायेण वा, किं वा प्रयोविदेन कस्य चित्त्ववचनेति, न तावदाद्य कल्पः
प्रमित्यनुष्ठानयोर्द्वयोपेयसम्भवात् तथाहि । एकाच्त्वेन निरुपितं द्विर्वचनं

प्रमातव्यं,न चैको मिपवो युगपदनेकावपवत्वेन शक्यो निरूपयितुं तत्कथं युगपत्प्रमी-
यतां प्रमितं वा कथमनुष्ठीयतां, नह्येकस्मिन्नेकावि द्विरुच्यमाने तदेवान्य
एकाच्छक्यो द्विर्वक्तुं ,वाच: क्रममावित्वात् । नापि द्वितीयो नभ्यासस्येति
प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च, तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसंग: इत्येह एव पक्ष:
सम्भवति,तत्र णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य श्लो यदा निशब्दस्य द्विर्वचनं
तदा नैनेक्ति इत्यत्र न कश्चिद्दोष:,नेनिजति अनेनिजुर्नेनिजदित्यत्राद‍भ्यस्ता`

त्रिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।नाभ्यस्ताच्छतु रित्यड्भावजुसभावनुम्प्रतिषेधा न स्युर्जकारेण व्यवधानात् इकारस्येच्छब्दस्य च द्विर्वचने रूपमेव न सिध्यतीत्येष एव दोषः तस्य परिहारः ।शास्त्रहानिप्रसंगादिति । अवयवे हि द्विरुच्यमानेऽवयवान्तरविषयस्समुदायविषयं च शास्त्रं हीयेत ।ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत स्याच्छास्त्रहानिः अत्र तु पर्यायेण प्रतीयतइत्युक्तं तच्चानुष्ठितमेव कथं शास्त्र-हानिः । अंग तु भवानाचष्टां पशब्दे द्विरुच्यमाने चकारः किमिति न द्विरु-

च्यते तदा तद्द्विर्वचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न प्रतीयते, तेन सहैकाचृ-त्वेनानिरूपितत्वादितिचेत्किमिति न निरूप्यते तस्य सर्वस्य द्विर्वचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं, च अन्यथा तु क्रियमाणं प्रतीत्यनुष्ठानयोरुभयोरपि शास्त्रहानिमावहति, तस्मात्समु-दायस्य द्विर्वचनमिति, न चात्रापि पदेऽवयवविषये शास्त्रहानिः, अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य, न खल्ववयवानां द्विर्वचनमकृत्वा समुदाय शक्यो द्विर्वक्तुं यद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैःप्रचलति, अथ कथं पपाचेति

द्विर्वचनं, यावता धातुरेवायं न धात्ववयवः नापि प्रथमः द्वितीयादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वो नास्ति स प्रथमः कथन्तरां चेयायेत्यादै यत्रैकोजस्येति, व्यतिरिक्तोन्यपदार्थो नास्ति, तत्राह । पपाचेतत्रेति । एकाच्त्वमपीति । अपिशब्दात्प्रथमत्वमपि, उभयत्राधातुं प्रत्यवयवत्वम् । व्यपदेशिवद्भावादिति । मुख्य एकाज्व्यपशोवयवव्यपदेशश्च येषामस्ति ते व्यपदेशिनो लागादिषु जागित्येवःदयस्तेषामिवैषामपि कार्यं भवतीत्यर्थः । न चेदं वचनं, लौकिकोयं

न्याय: लोके हि शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदव्यवहारो-
वस्थाभेदाश्रयो दृश्यते शिलापुत्रक: क्रीयमाणविक्रीयमाणत्वाद्यवस्थायुक्तो यो
दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन व्यपदिश्यते पपाचेत्यत्रापि
पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य संप्रति प्रयुज्यमानं लिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेष्टं
प्रथमशब्दोपि प्रथमगर्भेण हतेत्यादावसतोपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य
मुख्याप्रथमसाधर्म्याद्यथा लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते तद्वदत्रापि

इयायेत्यत्रापि इत: यन्ति, आयन् आत् जिगमिषतीत्यनन्तप्रयोगस्थेकोयमिकार इत्यन्य पदार्थोपि कल्पित: प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतश्च गौणमुख्यविवेक: एवंविधस्तु व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोष: एवं च कृत्वा व्यथो लिटि: भवतेर: लिड्यभ्यासस्योभयेषां दीर्घ इण: कितीत्यादिकमुपपद्यते ।अत्र द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे संख्येये षष्ठी स्थाने योगे ति वचनादेकाच:प्रथमस्येति स्थानषष्ठ्यां सत्यामेकस्य

स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थो भवति, यथास्तेर्भूरित्यादौ तदा स्थाने द्विर्वचन-
मित्ययं पक्षो भवति, यदा शब्दसंबन्धिनो उच्चारणे संख्येये क्रियारूपस्य
शब्दस्य च स्थान्यादेशसंबन्धायोगादध्याहृतोच्चारणक्रियापेक्षायेकाच इति
कर्मषष्ठी एकाचो द्वे उच्चारणे भवत: एकाचं द्विरुच्चारयेदित्यर्थस्तदा द्वि:
प्रयोगो द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, यत्राद्ये पक्षे स्थानेन्तरतम इति
वचनाच्छब्दतश्चान्तरमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये के चन प्राप्नुत इति

दोषानवतारः, चिचीषतीत्यत्र तु सन्यङोरिति षष्ठ्याः स्थापयिष्य-
माणत्वाच्चिस् इत्यस्य स्थाने चिस्चिस् इति शब्दान्तरआदेशे सति ततुस्थस्य
सन्त्वे प्रमाणाभावा दज्झनगमांसनी ति दीर्घत्वं न स्यात्, आदेशस्य स्थानिवद्भा-
व उच्यते नादेवियवस्य स्थान्यवयववद्भाव इति स्थानिवद्भावेनापि सन्त्वं
नास्ति, तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावेन सन्त्वं सोऽवकाशःइणः
सन् ईषिषतीति । ननु शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यमप्राप्त्या तु दीर्घ-

त्वमित्युभयोः परत्वादीर्घत्वे कृते द्विर्वच्यते, इह तर्हि हूयते सनि ह्वास् इत्यस्य द्विर्वचनं, समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशस्तन्नास्ति इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च ह्वोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न स्यात्, जुहाव जुहुवतुरित्यादावेव तु स्याद् यत्र ह्वामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्वं, नैष दोषः ह्वोऽभ्यस्तस्येति व्यधिकरणी षष्ठी, ह्वयतेरभ्यस्तस्य भविष्यतः प्रागेव संप्रसारणं परपूर्वत्वं, हल इति अज्झनगमामिति वा दीर्घत्वं, ह्वास इत्यस्य द्विर्वचनम्, इह च

पिपदाति उद्विवदातीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति वचनात्परत्वात्कुत्वादिषु कृतेषु पश्चाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिद्दोष:, इह तर्हि आटिटद् आशिशद् इति णिलोपे कृतेऽपि द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने नष्टं स णिज् न भवतीति णिलोपो न स्यात्,तस्य तु कारणेत्यादिरवकाश: इह च जिंघासतीति समुदायस्य समुदाय आदेशेकृते हन्तेरभावादभ्यासाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात् तस्य तु जघनिथ जघन्थ,

पिपक्षति उद्विवक्षतीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति वचनात्परत्वात्कुत्वादिषु कृतेषु पश्चाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिद्दोषः, इह तर्हि आटिटद् आशिशद् इति णिलोपे कृतेऽपि द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने नष्टं स णिज् न भवतीति णिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारणेत्यादिरवकाशः इह च जिघांसतीति समुदायस्य समुदाय आदेशेकृते हन्तेरभावादभ्यामाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात् तस्य तु जघन्थ जघन्थ,

अहं किल जघन, जघन्वा नित्यादिरवकाशः यत्र हन्तिमात्रस्य द्विर्वचनात्स्या-
निवद्भावस्तदेवमाद्यपदास्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पदामाश्रित्याह । द्विःप्रयोगो
द्विर्वचनमिति । चशब्दोवधारणे । कथं पुनः षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषायां
सत्यां द्विःप्रयोगपदाः शक्य आश्रयितुं तत्राह । आवृत्तिसंख्या हीति । यद्ग्या वृत्तेः
संख्या विधीयते एवं सति त्रिवर्चनं प्राप्नोति, नह्याद्युमुच्चारणमावृत्तिः
अतस्तदेकम् आवृत्ती च द्वे इति त्रिर्वचनप्रसंगः तस्मादावृत्तिकृता संख्या आवृत्तिसंख्या

कस्योच्चारणस्य आवृत्तमुच्चारणं विधीयतइत्यर्थ: तत्र च स्थान्यादेशभावो न संभवतीत्युक्तम् अत्र पक्षे यथा टिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्शयति तेनेत्यादिना ।नन्वत्रापि पक्षे नेमतु:सेहे इत्यादौ नत्वसत्वयो:कृतयोर्धातोरादेशादित्वस्य द्वि:प्रयोगेप्यनिवृत्तेरेत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां, पक्षान्तरे तु नादेशादिव्यपदेश: अलाश्रयत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्वाभावाच्च न दोष: लिटि आदेश विशेषणान्नत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाद् इह तर्हि

बेभिदितीति बेभिद्यशब्दावृत्ति अल्लोपयलोपयो: कृतयोरुपदेशे य एकाजनुदात्त: स एवाय मितीट्प्रतिषेध: स्यात्, पक्षान्तरे त्वेकाच्व्यपदेस्यालाश्रयत्वाद्बेभिद्ये-त्यस्य द्व्यच्कत्वान्निषेधाभाव: द्वि:प्रयोगेपि न दोष: पूर्वस्मादपि विधौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात, इह तर्हि जरीगृहितेति ग्रहेर्लिटि दीर्घत्वं स्यात् नह्यत्र स्थानिवत्त्वं, दीर्घविधौ निषेधात् नैष दोष: ।एकाच उपदेशइत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तयिष्यते, यद्वा ग्रहेर्विहितं यदार्द्धधातुकं तस्य य इट् तस्य दीर्घ इति

जरीगृह्यशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च सिषेवेति, यद्यपि सिवेर्लिड्विहितस्तथापि द्विर्वचने कृते समुदायस्यैका पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेवशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिग्रहणानिवृत्तेरभ्यासस्य वर्जनायोगादिति सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधाभावः इह तर्हि विभिद्धानित्यादौ शतकृत्वोऽप्युच्चारणे एकावृत्त्वं न याति किं पुनर्द्विरुच्चारणइति वस्वेकाजाद्धसामितीट्प्रसंगः तत्र ।उच्चारणभेदाद्विरुद्धस्याप्रादुर्भावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदशनिवर्तमान् अत एवाद्ग्रहणं कृतं

पपिवानित्यादाविड्र्थम् इह तर्हि विसुष्वापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्तिमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः षत्वमित्यत्रानर्थको विसुषुपुरिति वक्ष्यमाणं विहन्येत नैष दोषः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्थाऽवसायः न चात्राभ्यासोपजनने कश्चिदर्थ उपजायतेऽपाये चापयाति। ननु स एव चेद् द्विरुच्यतेऽर्थप्रत्ययेनाप्यावर्तितव्यं यथाऽहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्वेति, किमत्रोपालभ्येमहि न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते, तदेतदेवं दृश्यतां यथाः स्वप्नःसुप्तोऽ

स्वयदित्यादौ क्वचिदविकृतः क्वचिद्विकृतः क्वचिदडागमापन्नोऽर्थं प्रतिपादयति तथा सुष्वापेत्यादावावृत एव प्रतिपादयतीति ।

अजादेर्द्वितीयस्य । प्रथमद्विर्वचनापवादोयमिति । ननु विरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावो यथाष्टाश्रिर्यूपः कर्तव्यो वाजपेयस्य चतुरश्रिरित्यष्टाश्रित्वचतुरश्रित्वयोर्यथा नैवारश्चरुर्नखावपूतानामिति नखावपनेन वैतष्युफलकेन तत्फलकोऽवघातो बाध्यते नखैश्चोलूखलमुसलं, यत्र त्वेतदुभयं न भवति न तत्र

बाधो यथा कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां यथा वा तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वं फलस्य कस्य चिदभावात् अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्यादेतत् । द्वयोरासीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति तथा प्रथमे द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्त्येवात्राप्यसंभव इति, स्यादप्येवं यदि प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात् किंच नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य द्विर्वचनमुच्यते किं तर्हि द्वितीयमात्रस्य ततः किं प्रथमे द्विरुक्ते यो द्वितीयस्तस्य

भविष्यति । नन्वेवमनारम्भसमं स्यात्, कथमटे: सन् प्रथमस्य द्विर्वचनम्, अट् अट् इति स्थिते हलादि:शेषश्च प्राप्नोति द्वितीयद्विर्वचनं च, परत्वान्नित्यत्वाच्च हलादि: शेषस्ततो द्विर्वचनम् अ अट् अट् इतिस्थिते हलादिशेषे त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वेऽटिषतीत्येतद्रूपं स्याद्कृतेऽपि द्विर्वचने एतदेव रूपं द्वयोरकारयो: पररूपमित्येतावद् नानारम्भसमं कथं, प्रथमं द्विर्वचनं हलादि: शेष: अअट् इति स्थिते सन्यत इतीत्वं च प्राप्नोति द्विर्वचनं च द्वयोर्नित्ययो:

परत्वादित्वं, नन्वित्वं सनमभ्यासं चापेक्षतइति बहिरंगं, अतः किम् अन्तरंगमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोति समानाश्रये च वार्णादांगं बलीयः एवं तर्हि कृतेपि पररूपे तस्यान्तवद्भावादित्वं प्राप्नोत्यकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्राबल्यकारणे पररूपस्य त्वन्तरंगत्वमेकमेवेतीत्वमेव तावद् भवति, सति तु तस्मिन्नभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियङि कृते यडित्यस्य प्राप्नोति अकृते त्वडित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं, तेन

परत्वान्नित्यत्वाच्चैयङि कृते यङ्शब्दस्य द्वर्वचने हलादि:शेष: इत्वम् इयियटिषति, ओणेरुवुवोणिषतीति भवति, असति द्वितीये द्विर्वचने इयटिषति उवोणिषतीति भवतीति नानारम्भसाम्यम् । एवं तर्हि नाभ्यासस्येति निषेधादेकस्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यत इत्यस्यैवासंभव: अथ वा सामान्यविहितस्य विशेषविहितं, सत्यपि संभवे बाधकं भवति, तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति ओदनसेकाख्यस्य फलस्य समानत्वादत्र दधिबाध

इति चेद् इहापि तदर्थाभिधानाख्यं फलमेकम् अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणं तच्चैकेनैव साध्यते, अथ रूपविशेषाख्यं फलं भिन्नम् अन्यद्धि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचनेऽन्यच्च द्वितीयस्य इतरत्रापि तृप्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्तृप्तिरन्या हि तक्रस्य, अतो नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वमेव बाधनिबन्धनं नासंभव: सामान्यशब्दा हि विशेषशब्दसंनिधौ तत्रैवोपसंह्रियन्ते ततोऽन्यत्र वा यथा वसिष्ठो ब्राह्मणो ब्राह्मणा: आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति। ननु

कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तमिह तु प्रथमस्योच्यमानं द्विर्वचनं द्वितीयस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्तमिति किं तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेर्धातोःप्राप्तमिति तत्र दधितक्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमित्येतावान् विशेषः। यद्वा तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देयभेदाद्भेदः इहापि कार्यिभेदाद्भेद-स्तदिदमुक्तम्। प्रथमद्विर्वचनापवादोयं द्वितीयद्विर्वचनमिति। सर्वथा प्रथमद्विर्वचनं

द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते, यद्येवं यथाभूतस्यैकाच: प्रथमद्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं स्यात् सव्यंजनस्यैतत्प्राप्तमिति तेन सहव्यंजनानामयुयना-वृत्तिप्रसंग: । स्यादेवं यद्यजादिषु प्रथमस्यैकाच: किंचिद्विहितं प्रतिषिद्धं वा भवेत् इह तु विशेषसंनिधौ सामान्यशब्दस्य ततोन्यत्र वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्व-चनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्त्यनमानमेव बाध: व्यंजनानि च यदा यस्य कार्यं तदा तदंगानीति द्वितीयैकाचन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं केन वार्यते, अत्र च लिंग

नन्द्रा इति प्रतिषेधः अध्याय आरेत्यादौ केन द्विर्वचनं, न तावदनेनाद्वितीयत्वात् नापि पूर्वेणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः ननु च यत्र द्वितीयसद्भावादस्य प्रवृत्तिः अटिटिषतीत्यादौ, तत्र तदप्रवृत्तिः यत्र तदप्रवृत्तिः यत्र तु द्वितीयाभावादेतन्न प्रवर्तते न तत्र तस्य प्रवृत्तिर्वार्यते, तत्रापि वार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्देशात् सामान्यनिर्देशे हि क्वचिदपि द्वितीयवत्यां व्यक्तौ सर्वत्र बाधेत यथा हलादिः शेषे वक्ष्यते क्वचिदपि प्रवर्तमानो हलादिः शेषः सर्वत्र निवृत्तिं

करोतीति । नैष दोषः ।

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह गृह्यते ।
द्वितीयवत्यामेवेदं व्यक्तौ तेन प्रवर्त्तते ।
प्रवर्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्त्तते ।
जातिर्ह्लादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥

इति गुणे चेति । नित्यत्वात्परत्वाच्च । स्थानिवद्भावःप्राप्नोतीति ।

ततश्च इस इत्यस्य द्विर्वचने हलादि: शेषे च दीर्घत्वे सति अरीषतीति प्रसंग:
न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति ।यत्र परतो द्विर्वचनमुच्यते तदेव तस्य निमित्त-
मिति भाव: । किं तर्हि कार्यीति ।सन्यङोरिति षष्ठ्याश्रयणात् ।तत:
किमित्याह । न चेति । तद्भावभावित्वे सत्यपि कार्यिण: सप्तमीनिर्देशाभा-
वान्न निमित्तत्वं शास्त्रे स्थितमित्यर्थ: ।अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह ।
तथाहीति ।गुणवृद्ध्योरिति ।कुईीति चेत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधाद्गुणवृद्ध्योरित्यु-

कम् । शयितेत्यत्र न भवतीति ।गुणस्य प्रतिषेधः। क्वचित्तु शायक इत्यपि पठ्यते तदयुक्तमप्रकृतत्वादत्र वृद्धेः तथा चोत्तरग्रन्थे गुणग्रहणमेव कृतम् । 6 तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनन्तरस्य द्वितीयस्यैव भविष्यति न तृतीयादेःयदा तु बहुव्रीहिः षष्ठी अजादिर्यस्य धातोरिति तदा सामर्थ्यादप्रथमार्थेप्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसंगः ।

नन्द्राः संयोगादयः । उन्दी क्लेदने, अड्ड अभियोगे दोपधः ष्टुत्वम्,

अर्च पूजायाम् । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः अन प्राणने, द्रा कुत्सायां गतौ उज्जिविषये यद्वक्तव्यं तत्सर्वं हयवरडित्यत्रैवोक्तम् । यकारपरस्येति । यकारः परो यस्माद्रकारात्तस्येत्यर्थः । व्यंजनस्येति । तृतीयव्यंजनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । तत्र षकारस्य द्विर्वचनं न भवति । अपरे पुनरिति । अस्मिन्पदो ईर्ष्यतिस्सनि कृते इति व्याख्येयम्, तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवात् । नामधातवः सुब्धातवः ।

पूर्वोऽभ्यासः। अर्थादिति। सामर्थ्यात्-पूर्वशब्दोयमवयववचनः, अवयवश्चावयविनो भवति, स चेह कश्चिन्न निर्दिष्टः अतोवश्यं द्वेइत्यत्रानुवर्तनीयं न चानुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयव्यपेक्षां पूरयितुमलमित्येतत्सामर्थ्यम्। अस्मिन्प्रकरण-इति। अनेन सर्वस्य द्वे इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न भवति, तेन तत्र हलादिशेषा-द्यभावः यद्येवं द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे इत्यत्र न प्राप्नोति, कर्तव्योत्र यत्नः। तयोः पूर्वोवयव इति। अवयववाचिभिर्दिक्शब्दैर्योगे पंचमी न भवति, तस्य

[illegible]

परमाम्रेडितमिति लिंगात्, पपाचेत्यादौ हलादि: शेष: सन्यत:दीर्घोकित: कुहोश्चु: अभ्यासे चर्च, सन्वल्लघुनि,दीर्घो लघोरित्यादीनि यथायोगमभ्यासकार्याणि ।

उभे अभ्यस्तम् ।द्वे इति वर्त्तमानइत्यादि । द्विरुक्तसमुदायस्यैकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्याद् द्वयोर्द्वे संज्ञे मा भूतामित्येवमर्थमुभेग्रहणं न तु संज्ञिनिर्देशार्थं,द्वे इत्यस्यानुवृत्त्यैव संज्ञिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्यर्थ: । ददतीत्यादावदभ्यस्तादित्य-

द्भाव: । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोप: नेनिजतीत्यत्रेत्यादि । असत्युभे ग्रहणे वृद्धिरादैजित्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात् ततश्च नेनिजतीत्यत्र पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात् न चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकस्यानुदात्तत्वं वर्जनीयविशेषावगमहेतो: सति शिष्टत्वादेरसंभवात् अथापि स्यादेवमपि पर्याय:स्यात् ननु च भीह्रीभृहुमदेतिज्ञापकात्परस्य न भविष्यति, पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्परेण व्यवधानात्,उच्यते च स्वरस्ततश्च स एव पर्या-

यप्रसंगः यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञावदन्वर्थत्वप्रतिपत्यर्थः महासंज्ञाकरणं तेनान्वर्थ-
ताविज्ञाने समुदायस्यैव संज्ञेत्युच्यते तदोभेग्रहणं शक्यमकर्तुं ननु यत्रोभे श्रूयेते तत्र यथा
स्यादन्यतराभावे मा भूद् इत्येवमर्थमुभेयग्रहणं कर्तव्यम्, अन्यथा ऋधेरापश्च सनी-
वन्तेतीड्भावपक्षे परत्वात्प्रतिपदविहितत्वाच्च आप्ज्ञप्यृधामीदितीत्वे नन्द्रा
इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जं द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने कृते अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः
प्रागन्तरंगत्वादभ्यस्तसंज्ञा स्यात्, सा च प्रत्येकं समुदायस्य वा, तत्र प्रत्येकपक्षे ऽ

भ्यासलोपेपि परस्य न निवर्तेत, समुदायपक्षेपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता पश्चादेकदेशानिवृत्तावप्यवशिष्टेवतिष्ठेत यथेयसुन ईकारे लुप्तेपि तद्धितसंज्ञा भूयानित्यत्र सत्यां च संज्ञायाम् ईप्सन्ति ऐप्सन् ईर्त्संन्ति ऐर्त्संन् इत्यत्रादुभावजुसमावनुमुप्रतिषेधाः स्युरतः श्रूयमाणप्रतिपत्यर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, तत्र, प्रतीषिषतीत्यादिवत्सिद्धेः ।तथाहिः ।अजादेर्द्वितीयस्येति ।सनि द्विरुक्ते श्रूयमाणयोरुभयोः सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामदुभावादयो न भवन्ति, यथा च

पुत्रीयिषिषन्तीत्यादौ यथेष्टं नामधातूनामिति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भविष्यति, अत्र हि ईप्सफि ईर्त्सफीतिस्थितेऽवृभावात्प्रागित्यत्वाच्छप् अद्भावो हि शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्य: ततो फोन्त: प्राप्नोति पूर्वेण सहैकादेशश्च, परत्वादन्तादेश: नित्य एकादेश: कृतेप्यन्तादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि, अन्तादेशस्त्वनित्य: कृते एकादेशे तस्यान्तवद्भावादभ्यस्त-ग्रहणेन ग्रहणादद्भावेन बाध्यते, यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न

तदनित्यम्, अन्तरंगस्तर्ह्येकादेश: वर्णाश्रयत्वात्, अन्तादेशस्त्वांगत्वाद्बहिरंग: समानाश्रये च वार्णादांग बलीय: अन्तादेशोऽप्यन्तरंग: वक्ष्यति ह्यायन्नादिषूपदेशिवद्वचनमिति, तदेवमुभयोरप्यन्तरंगयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेश:ततो फकाराभावादलाश्रयत्वेन स्थानिवद्भावाभावाच्चादादेशो न भवति, अस्तु वा पूर्वमेकादेश एवमप्यात्मनेपदेष्वनत इत्यत्रानत इत्यस्यादभ्यस्तादिति पूर्वेणापि संबन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिवत्वाद्बाऽद्भावो न भविष्यति, एवमेप्सन्नित्यत्रापि

ईप्सम्फि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति जुस्भावश्च, नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानान्न जुस्भाव: न च पूर्वेण सहैकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावात्पुनर्जुस् प्रसंग: पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् ईप्सन्नित्यत्रापि लट: शत्रादेश: ईप्स शतृ इति स्थिते सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरंगत्वाच्छपि कृते तत्र सनोकारेणातो गुणे पुरूपे पश्चात्सर्वनामस्थाने चोत्पन्ने नुम: प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयो-र्व्यपवर्गाभावादु भयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्भावाभावाच्च निषेधाभाव: एवं

प्रतीषिषन्तीत्यादावपि, चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यत्र सनोकारो न द्विरुच्यते तत्र तेनैव व्यवधानादद्भावाद्यभावः।

जक्षित्यादयः षट्। अत्र जक्षेः शितपि रुधादिभ्यः सार्वधातुक-इतीटि कृते जक्षितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जक्षित्यादय इति विज्ञायमाने वेव्यतेः सप्तमस्य न स्यात्, लाघवार्थमसंदेहार्थं च इकैव निर्देष्टव्यं स्याज्जक्षादय इति, तस्मान्नायमुक्त विग्रहो बहुव्रीहिः किं तर्हि जक्ष इति पृथक्

पदमित्याह । जक्षित्यय धातुरित्यादयः षडिति । इतिनानन्तरो जक्षिर्निर्दिश्यते, आदिशब्दः समीपवचनः अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सेयमिति । येयमुक्तप्रकारा सेयमित्यर्थः । एष स्वर इति । अन्यथा ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः यणादेशउदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं प्रसज्येत । शतरि व्यत्ययेन संपादित इति । ङित्वात्परस्मैपदासंभवाद्व्यत्ययः । षड्ग्रहणमनर्थकं सन्त्वागणान्ता जक्षित्यादयः वेवीङोपि परे ये पठ्यन्ते तेषां कस्मान्न भवति

अत्रैवं गणपाठः वेवीङोनन्तरं षस स्वप्ने, वश कान्तौ, चर्करीतं च ह्नुङ् अपनयने इति, केचिद्वेवीङोनन्तरम् आङः शास्विति पठन्ति, षस्ति स्वप्नइति च, तत्राशासो न विशेषः अभ्यस्तकार्याणि भूयिष्ठानि परस्मैपदित्वात्मनेपदी चायम्, अभ्यस्तस्वरेपि नास्ति विशेषः कथम् अभ्यस्तेपि तस्मिन्ननुदात्तेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं धातुस्वरश्च, चर्करीतमभ्यस्तमेव षसषस्ती छान्दसौ, वशिरपि तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुर्भाष्यवार्त्तिककारौ चेत्प्रमाणं ह्नुङोपि ङित्वा-

त्परस्मैपदासम्भव: स्वरस्तर्हि प्राप्नोति, अह्ङिोरिति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति, यदि स्यात्वलपदुवत इत्यादावभ्यस्तस्वरे सति लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोनर्थक: स्यात्तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्याल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं मा भूदित्यह्ङिोरिति प्रतिषेधोर्थवान् भवतीति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव भविष्यति नाभ्यस्तस्वर: ।ननु चाभ्यस्तस्वरोऽजादौ विधीयते, तत: किं, भजादौ तस्मिन्प्रवृत्तिपि हुते हुषे हुवे इत्यत्र तस्याप्रवृत्तौ

यद्ययङ्डोरिति प्रतिषेधो न क्रियेत ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, अन्तोदात्तं यथा स्यादिति प्रतिषेधः क्रियते, तदेवं सति प्रयोजने न प्रतिषेधसामर्थ्यादभ्यस्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति, एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राप्ययङ्डोरित्यनुवर्त्तिष्यते, तदेवं नार्थः षड्ग्रहणेन, तदुक्तमपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, छान्दसमेतद्दीर्घत्वं, छन्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्येषामपि दर्शनात् पूरुषो नारक इति । अनेकाजंगत्वाच्च येषां चारभ्यते तेषामेव तस्मिन्प्रयोगेन दृश्यते मामहानः ममहान इति वा ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य । धातोरिति किमिति । लिटि परतोन्यो न संभवति तस्य धातोरेव विधानादिति प्रश्नः । विशृश्विरे इति ।

छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छुवः शुवेति श्नुप्रत्यय शुभावश्च, अत्र विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनाभावः ईक्षांचक्रइत्यादौ त्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति, आम इति लुका लुप्तत्वादिति द्विर्वचनाभाव सिद्धः अभ्यासस्येति किमिति ।न तावद् नुनाव पपाचेत्यादौ तत्रैव लिटि पुनर्द्विर्वचनप्रसंगः सकृत्प्रवृत्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् अनवस्थापाताच्च, यस्तु प्रत्ययान्तरे सनादौ साभ्यासो न तस्य लिटि संभवः ततो हि कास्प्रत्यया-

दित्यामा भवितव्यमिति प्रश्नः । नोनावेति । अमन्त्रइति प्रतिषेधादत्राममावः संमिमिद्रिति । संपूर्वान्मिहेः सनि हो ढः, षढोः कः सि, लिट् भे रुस्, अतोलोपः । द्विर्वचनप्रकरणइति । प्रकरणग्रहणाच्च केवलं सर्वं द्विर्वचनं छन्दसि विकल्पते, एवं च धातोरनभ्यासस्येत्युभयमुत्तरार्थम्, एतस्मादेव विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोर्न भविष्यति ।

सन्यङोः । षष्ठ्यन्तमेतदिति । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य

द्विर्वचनं तु सन्यङोरेवयदाह । सनन्तस्य यङन्तस्य चेति । सप्तमी पक्षे तु सन्यङोः परतः पूर्वस्य धातोर्द्विर्वचनं भवतीत्ययमर्थः स्यात् ततश्च सनूभ कस्येटो द्विर्वचनं न स्याद् अटिटिषति अशिशिषतीत्यादौ, तथा प्रतीषितीत्यादौ सनो न स्यात्एवमरार्थतइत्यादौ यङः तथा सप्तम्यामिष्टायां पूर्वेणापरेण वा सहैकमेव योगं कुर्यात् ।जुगुप्सिषतइति । गुपेर्गुप्तिजकिद्भ्याः सन् तत्र सनि द्विर्वचनं पुनरिच्छासन् तत्राकृत त्वात्पुनर्द्विर्वचनप्रसंगः ।लोलूयियतइति ।अत्रापि यदि द्विर्वचनं

न तु सनीति द्विर्वचनप्रसंगः। भागवृत्तिकारस्त्वाह पूर्वसूत्रे धातोरनभ्यासस्येति द्वयमपि प्रत्याख्याय भाष्यकारेणोक्तं तिष्ठतु तावत्साभ्यासिकं धातुग्रहण-मिति, उत्तरार्थमिति भावः अनभ्यासग्रहणस्य तु न किंचित्प्रयोजनमुक्तं ततश्चो-त्तरार्थमपि तत्र भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते, तेनात्र भवितव्यमेव द्विर्वचनेनेति ।

श्लौ । श्लौ परत इति । वर्णानामपि युगुपदवस्थानाभावाद्बुद्धिप-

रिकल्पितं पौर्वापर्यं तच्चाभावरूपेण श्लुनाप्युपपद्यतइति भाव: । अभ्यासस्येति । अधिकारमात्रेणैतदुक्तं न तु श्लौ साभ्यासो भवति । एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

चङि । एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति । एतच्चाच: परस्मिन्नित्यत्रोपपादितं तत एवावधातव्यं, न केवलं न्याय्यत्वादयं क्रम आश्रीयते किं तु प्रयोजनमप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह । यथा हीति । ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्न

प्रतिषिध्यते इति ।ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात्प्रतिषिध्यतइति यत्तन्न भवति, स्थानिवद्भावाभावादित्यर्थः । कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्थानिवद्भावो न भवतीत्यत आह । अनादिष्टादच इति । करणे हेतौ,अचः परस्मिन्नित्यत्र योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवतीतिसिद्धान्तः स्थापितः न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादचःपूर्वोभ्यासो भवति किं तर्ह्यादिष्टादेव ह्रस्वत्वे कृतेभ्यासोपजननात् तेनतस्य विधौ कर्तव्ये ह्रस्वस्य स्थानि-

वद्भावो न भवतीति लघुत्वानिवृत्तेः सन्वद्भावो न व्याहन्येत यदि तु द्विर्वचने कृते ह्रस्वः क्रियेत तर्ह्यनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासः स्यात्ततश्च तस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वाल्लघुसंज्ञाया अभावात्सन्वद्भावो न स्यात्, क्व तर्हि स्यादशीशमदित्यादौ अत्र हि णावेव मितां ह्रस्वो विधीयते, यदि तर्ह्ययं कार्यक्रमः आटिटदित्यादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोत्यत्राह आटिटदित्यादि । श्लुचङोरित्येकयोगएव कर्त्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाश्च । दाश्वादीनां प्राचुर्येण छन्दसि प्रयोगदर्शनाच्छान्दसमेतत्सूत्रमिति मन्यमानं प्रत्याह । अविशेषेणेति । विशेषानुपादानादिति भावः । परस्मैपदमिति । भौवादिकस्यात्मनेपदित्वात्, चौरादिकस्य त्वाधृषाद्वेति णिजभावपक्षे दीर्घत्वमनिट्त्वं च निपात्यतइत्यन्ये । मीढ्वस्तोकायेति । मतुवसोरिति नुमो रुत्वं, किं पुनः सामर्थ्यमित्याह । हलादिशेषेहीति । चराचर इति । दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वो न भवति । णिलुक्चेति

णोरनिटीति णिलोपे सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणेन पुनर्वृद्धिर्मा भूदिति । पाद्‌पद इतिपूर्ववद्धलादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावश्च,दीर्घोच्चारणादेव अभ्यासस्यानचीति वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न भवतीत्यर्थः ।

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।इग्यणः संप्रसारण-मित्यत्रोक्तं वाक्यार्थःसंज्ञी वर्णश्चेति,तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते इति तदाश्रयेणाह

यण: स्थाने इग्भवतीत्यर्थ इति ।तदन्तात् ष्यङिति ।ष्यङ्विधावादेशपदास्य स्थितत्वाल्ल्यब्लोपरषा पंचमी,तदन्तमाश्रित्येत्यर्थ: अतद्गुणसंविज्ञानोत्र बहुव्रीहि: अण् प्रत्ययोन्त: समीपो यस्य करीषगन्धेस्तस्मात्पर: ष्यङित्यर्थ: प्रत्ययपदा एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमत: तथा च ये चतद्धितइत्यत्र वदयपि अणिञन्ताद्वा पर: ष्यङ् प्रत्यय एषितव्य इति,इममर्हतीतीभ्या,दण्डादिभ्यो य इह कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रो ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति प्रत्ययग्रहण-

परिभाषयासमुदायस्याष्यङन्तत्वेपि योऽत्र ष्यङन्तस्यस्य प्रसंगः तथा पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति ।वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च तदभावात्तदादिविध्यभावेऽपि पुत्रपत्यानन्तयाश्रियं संप्रसारणं प्राप्नोति,नात्र तर्हीदानीमिदं भवति कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति ।भवति च यदेतद्वाक्यं भवति, कारीषगन्धायाःपुत्रः कारीषगन्धीपुत्रस्तस्य कुलं कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति, कःपुनरनयोरर्थभेदः न खलु कश्चित् कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न सिध्यतीति

चोद्यार्थः तथातिकारीषगन्ध्यापुत्रकुलमित्यादावपि सर्वत्र पुत्रपत्योः ष्यङन्तस्य चानन्तर्यमाश्रित्य संप्रसारणप्रसंगः। स्यादेतत्। यथा वृक्षो शाखेति वृक्षाः शाखाया अवयवी प्रतीयते तथेहापि ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुषः तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य तत्पुरुषस्य ष्यङन्तोवयवस्तस्यैव पुत्रपती इति गम्यते, इह न तथेति, एवमप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वादस्त्येव प्रसंगः नैष दोषः, पुत्रपत्योरितिसप्तमीनिर्देशात् ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्च पौर्वापर्यं प्रतीयते, पूर्वोक्तेन

न्यायेन तत्पुरुषावयवत्वं च, तत्पुरुषश्च पौर्वापर्यावस्थितावयवद्वयात्मकः
तदिह तत्पुरुषावयवयोः पौर्वापर्येणावस्थितयोरिदं भवतीत्युक्ते ययोः
स तत्पुरुषस्तावेताविति गम्यते, ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयो-
रित्यर्थः समासे च यस्माच्च पूर्वं नास्ति तत्पूर्वपदं, यस्माच्च परं नास्ति तदुत्तर-
पदं तदिदमुक्तम् । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । पूर्वोदाहृतेषु च यत्पूर्वपदं न
तत्ष्यङन्त यत् ष्यङन्तं न तत्पूर्वपदं यच्चोत्तरपदं न तत्पुत्रपत्यात्मकं यच्चपुत्रपत्या-

त्मकं न तदुत्तरपदमिति नास्ति प्रसंगः इहापि तर्हि न प्राप्नोति परमकारीषगन्ध
्ये धीपुत्र इति तत्राह । ष्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति । स्त्रियामिति
प्रकृत्य विहितत्वात्स्थानिवद्भावेन स्वयमेव वा प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्व,यदि
स्त्रीप्रत्ययग्रहणंततः किमित्यत आह । तेनेति । अप्रधानमुपसर्जनम् ।एतदुक्तं भवति
यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावान्समुदायस्तदंत-
तया ग्राह्यः अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च तदन्ते च न भवति,यदा

तत्पुरुषादिप्त्मुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते तदा तदन्ते प्रसंगः इह तूरपदेन पुत्र-पती विशेष्येते इति भावः। निर्दिश्यमानस्येति। एतच्च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र व्याख्यातम् अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाश्रिता सम्प्रसारणग्रहणमुत्तरार्थमिह त्वीशापि सिद्धं, शकारः स्वादेशार्थः तत्रायमप्यर्थः सम्प्रसारणस्येति योगविभागेन दीर्घत्वं न विधेयं भवति, तदेवोत्तरार्थत्वं दर्शयति सम्प्रसारणमिति चेत्यादि ॥

पूर्वं यत्र ष्यङन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्
दृष्ट्वा तत्र ष्यङन्तत्पुरुष इह यण स्थानइग्भावनीयः ।
यत्रार्थे ष्यङ् स यावत्यपि सति न गुणोसाविहेष्टस्तदन्ते
यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः ष्यङ् तदाद्येव तत्र ॥

वन्धुनि बहुव्रीहौ । शव्दरूपापेक्षयेति । बन्धु इत्येतस्मिन् शव्दरूपमित्येवं शव्दरूपमपेक्ष्य नपुंसकनिर्देशः कृतः । किमर्थमेवं व्याख्यायतइत्यत आह ।

पुल्लिंगाभिधेयस्त्वयमिति"। योयमस्मिन्सूत्रे बन्धुशब्द उपात्त: स इत्यर्थ: ।कुत एतत्, नपुंसकलिंगस्यापि विद्यमान त्वात् बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु द्रव्यं जात्यन्ताच्च बन्धुनीति, यद्येवं तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति, नैष दोष: पतिपुत्र-साहचर्याज्जातिवचन एव ग्रहीष्यते ।

वचिस्वपियजादीनां किति । आदिशब्दोयं यजिनैव संबध्यते न वच्यादिभि:प्रत्येकं स्वपिग्रहणात् अन्यथा वच परिभाषणे विद ज्ञाने, अस भुवि

मृजूष् शुद्धौ, रुदिर् अश्रुविवचने, ञिष्वप् शये, इत्येवं गणपाठद्विच्यादिग्रहणेनैव स्वपादीनामपि ग्रहणसिद्धेः पृथक् स्वपादिग्रहणं न कुर्यात् । आगणान्त इति । गणास्यान्तो गणान्त आगता गणान्तमाणान्तः उक्त इति । चोः कुः । इष्ट इति । व्रश्चादित्वात्षः । ऊढ इति । हो ढः झषस्तथोर्धोऽधः ष्टुत्वं ढो ढे लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । उषित इति । वसतिक्षुधोरिट्, शासिवसिघसीनां चेति षत्वं, संवीतादौ हल इति दीर्घः । शून इति । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं

धातो: स्वरूपग्रहणइति यत्र धातु: स्वरूपेणोपादीयते न धातुशब्देन तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहित: प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते, एतच्च भ्रौण हत्यैति तत्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते, वाच्यति वाचिकमित्यित्र तु यद्यपि क्विबन्ता धातुत्वं न जहति तथापि धातोरित्येवं प्रत्ययस्याविधानात्संप्रसारणाभाव: ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।

गृहीत: गृहीतवान् इति । यद्यपि प्रथमं ङिति प्रत्यये परत: संप्रसारणं

चकारात्किति चेति क्रमो व्याख्यातस्तथाप्यनास्थया प्रथमं कित्युदातम् । विजादेशो गृह्यतइति । पूर्वपरसाहचर्याद्यस्य वपेः परस्मैपदसंभवस्तस्य ग्रहणं न्याय्यं, यस्त्वय वय गताविति वयिः सोनुदातेदात्मनेपदी । यद्येवमिति । वेञादेशस्य ग्रहणमित्यर्थः । यजादिषु वेञ् पठ्यतइति । ततश्च पूर्वेणैव संप्रसारणं सिद्धमिति भावः । नैवं शक्यमिति । विज्ञातुमिति शेषः । नानयोपपत्त्या वयिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोतिति । नात्रापिशब्देन समुच्चय

उच्यते किं तर्हि यथा स्थानिवद्भावाद्विधिः प्राप्यते तथा प्रतिषेधोपि प्राप्नोति, तत्रापि स्थानिवद्भावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपिशब्देन द्योत्यते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः ।उष्ट इति ।तमन्तं व्यधिर्दिवादिः व्यचिप्रभृतयस्तुदादयः वृक्ण इति ।स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः पूर्ववन्निष्ठानत्वं, वरीवृश्च्यतइत्यादौ रीगृत्वत इति रीगाभावः ।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । विव्यचिथेति । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्र पर्युदासवृत्त्यासुप्रत्ययसदृशस्य कृतो ग्रहणादिह ङित्वाभावाद्धातोः संप्रसारणाभावः वृश्चतिपृच्छतिमृज्जतीनामविशेष इति वार्तिकं तद् वृश्चतिविषये भाष्यकारेण दूषितं,यदुच्यते वृश्चतेरविशेष इत्यादि, तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह । वृश्चतेरिति ।असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेण वार्तिककारेणोतद्रूक मित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह । योगारम्भ सतीति

रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति वार्तिककारेणोक्तमित्यध्यारोप्य भाष्यकारेणोक्तमित्यर्थः अकिदर्थमिदमिति ।किति कथमित्यत आह किति हीति । अधिकारादेवेति । नात्र शास्त्रीयोधिकारः ।किं तर्हि पदालक्षणस्तेन पूर्वसूत्रे वच्यादेः संबधो नाशङ्कनीयः योगविभागसामर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसंबन्धः । हलादिःशेषमपि बाधित्वेति । अन्यथा परत्वाद्धलादिःशेषः स्यात् । संप्रासारणमेव यथा स्यादिति । पुनर्विधानमुभयेषांग्रहणाद्भवति

तद्बाधकबाधनार्थमिति भाव: ।

स्वापेश्चङि ।स्वापेर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति ।आप्नोतेस्तु सुपूर्वस्य ग्रहणं न भवति । अण्यन्तस्य चङोऽसंभवात् ण्यन्तस्यापि न भवति,धातोरित्यधिकारात् स्वाप्यतइति ।कर्मणि लट् णिलोप:स्वापित इति । निष्ठायां सेटीति णिलोप: ।ननु च ग्रहिज्येत्यादिसूत्रान्ङितीत्यनुवर्तिष्यते,न चान्य:स्वापेर्ङिदस्ति, यङ् तावदनेकाच्त्वान्नास्ति, अपित्सार्वधातुकं तु विकरणेर्व्यवहितम् ।

अडादयस्त्वविहिता एव,तत्राह । ङितीति ।केवलमित्यादि ।ननु कितीत्येतच्चानुकृष्टं पूर्वसूत्रइतिनेहानुवर्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं ङिद्ग्रहणं,ङिग्रहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानुवर्तते, लिटो ङितोसंभवादिति तस्येहानुवृत्तिर्दुर्विज्ञाना ।

स्वपिस्यमिव्येञां यङि ।स्वप्नगिति ।स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

चायः की । कीति दीर्घोच्चारणमनर्थकं,ह्रस्वादेशेप्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वात्तत्राह । दीर्घोच्चारणमित्यादि । कथं पुनर्यङ्युच्यमान

आदेशो यङ्लुकि स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमतांगस्य, एवं तर्हि दीर्घोच्चारण-सामर्थ्याल्लुक्यपि भविष्यति, पूर्वसूत्रविहितं तु प्रसारणं यङ्लुकि न भवत्येव न च संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलवदिति प्रागेव लुकः संप्रसारणं, प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः तथा च पूर्वत्रोभयेषां ग्रहणं कृतम्, अन्यथाऽनयैव परिभाषया हलादिशेषात्प्रागेव संप्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं तत्स्यात्, सास्वपीति, सास्वप्ति, सास्वप्तः सास्वपति, वाव्येति ।वाव्याति ॥

स्त्य: प्रपूर्वस्य ।द्वयोरप्येतयोरिति ।द्वयोरपि स्त्यारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । संप्रसारणे कृते इति । तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव संप्रसारणम् ।प्रस्त्य इत्येव सिद्धइति यथाप्रस्त्यौन्यतरस्यामित्यत्र, न चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि यो रेफस्तस्यापि प्रसंग: धातोरित्यधिकारात् । प्रसंस्तीत इति । प्रस्त्यौन्यतरस्यामिति मत्वमत्र न भवत्येव । तत्कथमिति । कथमयमर्थ: शब्देनाभिहितो भवतीति प्रश्न: । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति । पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वाद्यथा पूर्वं कायस्येति ।व्यधिकरणे

षष्ठ्याविति । प्रपूर्वस्येति स्त्याशब्दापेक्षयावयवषष्ठी स्त्य इत्येषापि यणवयवापेक्षया षष्ठी, यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोपयोगी तथा दर्शयति । तत्रेति ।

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । द्रवकाठिन्यइति । द्रवास्थाया उत्तरावस्था-विशेषः काठिन्यम् । स्पर्शे चेति । रूपादिसहचरितो गुणः स्पर्शः शीतो वायुरिति । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तद्वद्द्रव्यवाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यं तत्राह । गुणमात्र इत्यादि । शुक्लादिशब्दवदिति

भाव: ।

विभाषाभ्यवपूर्वस्य । सेयमुभयत्र विभाषेति ।द्रवमूर्तिविषये पूर्वेण प्राप्तेऽन्यत्राप्राप्ते ।अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, न विभाषाभ्यवाभ्यामित्येवोच्येत, तत्राह । पूर्वग्रहणस्येत्यादि । क्रियमाणेपि पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह न किलेति । किलशब्दसूचितामरुचिं दर्शयति ।योत्रेति ।माभून्महासमुदायोभ्यवपूर्वो-वान्तरसमुदायस्त्वभ्यवपूर्वोप्यस्ति, तदाश्रयो विकल्प: प्राप्नोति ।यत्नान्तरमा-

स्थेयमिति । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः । पूर्वग्रहणस्य चान्यत्प्रयोजनं वक्तव्यमिति । तत्पुनरभिसंशीनमभिसंश्यानमवसंशीनमवसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव, तच्च पूर्वग्रहणे क्रियमाणे यथा लभ्यते तथा स्त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यातम् ।

शृतं पाके । श्रा पाकइत्यस्य धातोरिति । श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते श्रै पाक इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते, तत्रेह

सर्वेषां ग्रहणं, आयतेरपि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवति, निपातनसामर्थ्याच्च लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । ण्यन्तस्य चाण्यन्तस्य ।चेति । तथा चोक्तं आश्रप्योः शृभावो निपात्यतइति,अत एव प्रकृतं संप्रसारणमेव न विहितं,श्रपेरपि शृतमित्येव यथा स्यादिति,यदि विभाषेत्येतदत्रानुवर्त्तते क्षीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः, प्राप्नोति सर्वत्र, तत्राह । व्यवस्थितविभाषा चेयमिति । यदा त्वित्यादि ।प्रयोजकव्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्त-

स्तस्य च बाह्यत्वं बहिर्भूतणिज्व्याप्यत्वात् । तदापि नेष्यतइति । तथा चोक्तं श्रपे: शृतमन्यत्र हेतोरितिं । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न भवति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति नियमात् कथं पुनर्ण्यन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते ण्यन्तेन च पाचनाभिधीयते न पाक: अथ पाचनायामपि गुणभूत: पाक:प्रतीयते तदाश्रयं निपातनं स्यात्, यद्येवं द्वितीयेपि णिचि प्रसंग: नहि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते, अथ तत्र गुणभूत-

त्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थं निपातनं न भविष्यतीत्युच्येत प्रथमेपि न स्याद्वक्तव्यो वा विशेषस्तमाह ।आतिरयमित्यादि । अयमभिप्राय: द्विविध: पाको विक्लिक्लिदाणो विक्लेदनालक्षणश्च,उभयत्रापि पचे: प्रयोगदर्शनात् पच्यते ओदन: स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति,आतिश्चायं यद्यपि पाकइत्यविशेषेण पठ्यते तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते,स एयन्तोपि प्राकृतं प्रकृतौ भवं णिज्ग्रहितपचिवाच्यं पच्यर्थमाह, सोपि पाक एव न पाचयतेरर्थ: ।

यथा सिद्ध्यत्योदन: साधयत्योदनमिति, तत्र यदा श्राते:क उत्पद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति शृतं क्षीरमिति, अपेस्तु कर्मणि शृतं क्षीरं देवदत्तेन, द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापार:पाचनालक्षण: प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाक इति निपातनाभाव इति ।अपे: शृत्वमन्यत्र हेतोरिति वार्तिके श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यतइति पूर्वमुक्तत्वाच्छ्राद्यर्थकृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरण-सामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधो विज्ञेय: ।

पाकोयं पाक्यपक्को द्विविध इह स विक्लित्तिविक्लेदनात्मा
आतिर्वक्र्येकथमन्यं अपयतिरुमयत्रोभयोक्तेः शृभावः ।
स्वे स्वे वाच्ये अपेस्तु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये
नित्यं क्षीरे शृभावो हविषि च न तु पाक्येषु चार्थान्तरेषु ।
`प्यायः पी` । अन्धुः कूपः ॥

लिड्यङोश्च । विभाषेति निवृत्तमिति ।उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषाग्रहणात् । प्याय: । पीत्येतच्चकारेणानुकृष्यतइति । असति चकारे प्रकरणेन:संप्रसारण-स्यैवानुवृत्ति: स्याद्यथोत्तरत्र । परत्वात्पीभावे कृतइति । ननु द्वयो: सावकाशयो: परत्वं भवति,अनवकाशश्च पीभाव: एवं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादिति भाव: ।पुन: प्रसंगविज्ञानादिति । अत्रापि च विप्रतिषेधे परमित्यत्र यदुक्तं न तद्विवदितं, किं तर्हि द्विर्वचनस्य पुन: प्रसंगोस्तीति कृत्वेत्यर्थ: यदि तर्ह्यनवकाश:

पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचनआरभ्यमाणेन तेन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः ।उत्सर्गापवादयोः परस्परसन्निधौ बाध्यबाधकभावः इह तु सम्प्रसारणप्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरणं विच्छिन्नमत एव वक्ष्यते दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यतइति ।

विभाषा श्वेः ।शुशावेति । परावपि वृद्ध्यायादेशौ बाधित्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणमन्तरंगत्वात्पूर्वत्वम् ।शुशुवतुरिति । अत्रापि परत्वात्प्राप्त

मियङ बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणं, तत्र कृते परमप्यरनेकाच इति यणं बाधित्वान्तरंगत्वात्पूर्वत्वं पश्चादुवडादेशः । अन्यत्रेति । पित्सु वचनेषु । तत्र सर्वत्र विकल्प इति । पित्सु तावद्विकल्प्यते प्रतिषेधकाभावात्, कित्स्वपि परत्वादयं विकल्पः यजादिलक्षणस्यावकाशः शूनः शूनवान् अस्यावकाशः पिद्वचनानि, किति लिट्युभयप्रसगे परत्वादयं विकल्पः । अभ्यासस्यापि न भवतीति । किमिति न भवति, न तावत् परत्वादनेन विकल्पेन बाधः धातोरयं

विकल्पो नाभ्यासस्य । किं चोभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं विध्यन्तरमपि बाधित्वाभ्यासस्य स एव विधिर्यथा स्यादिति । तस्माद्वचनमेवात्र शरणं,यदाह श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति ।

णौ च संश्चङो: ।णाविति श्वयत्यपेक्षया परसप्तमी,संश्चङोरिति एयपेक्षया,तदाह । सन्परे चङ्परे च णौ परत इति । अन्तरंगमपीति । अन्तरंगत्वं तु णिज्मात्रापेक्षत्वात् ।वृद्ध्यादिकमिति । आदिशब्देनायादेशो

गृह्यते यदा तु संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलीय इति परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता तदा णौ च संश्चङोरिति विषयसप्तम्याश्रयणीया णौ विषयभूते तत्परयोश्च संश्चङोर्विषयभूतयोरिति । ओः पुयण्जीत्यादि यथा चैतज्ज्ञापकं तथा द्विर्वचनेचीत्यत्र प्रतिपादितम् । अत्र स्थानिवद्भावादित्यतः पूर्वं द्वितीयोपीतिशब्दः पाठ्यः तेनेति वा पठितव्यम् ॥

ह्वः संप्रसारणम् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति । बलीयस्त्वं च पूर्ववत् एकयोगेनैव सिद्ध इति । उत्तरसूत्रे कस्य चिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टस्याभ्यस्तं प्रत्ययश्रवणाण् णावपि संश्चङ्परे ह्वेरभ्यस्तकारणस्य सिद्धमेव संप्रसारणमिति भावः । अनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययेनेति । अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति तेन । व्यवधानेनेति । यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तेत तदा योगविभागोनर्थकः स्यादिति ज्ञापकत्वम् ॥

अभ्यस्तस्य च । अत्र ह्वः इत्यनुवर्तमानस्य यद्यभ्यस्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा कृते द्विर्वचनेऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां संसारणेन भवितव्यं, ततश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात् न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधात्, आकारहकाराभ्यां व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्, न समानाङ्गे संप्रसारणप्रतिषेधात् समानांगग्रहणं तत्र चोदयिष्यति, एतच्च तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते । तमिमं सामानाधिकरण्यं दोषं पश्यन्नाह । तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति ।

एतदेव स्फोरयति । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। तेनेति ॥

अप्रस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्त्ताः अपर आहेति । कस्यांचिच्छाखायामपस्पृधेथामित्याद्युदात्तं पठ्यतेऽन्यस्यां तु पदद्वयमुभयमप्यनेन निपातनेन संगृह्यते, तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धःतत्राट्स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति,यदा तु

द्वे पदे तदा निघातप्रतिषेधे तास्यानुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तं, तिङि चोदात्तवतीं त्यपशब्दस्य निघातः। बहु-वचनस्याविवक्षितत्वादिति। सोमस्यैव बहुत्वे आभाव इति नियमानाश्रयणाच्च अन्यथा बहुत्वाविवक्षायामपि सोमादन्यत्र आभावो न स्याद् विषयविभाग-वादिनाम्॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम्। येषां संप्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो

यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोयमुच्यते । ननु चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति, नानया परिभाषया शक्यमिहोप स्थातुं वाच्यादीनामन्त्यस्य यणोसंभवात् अन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यनया परिभाषया तर्हि अन्त्यसदेशस्यैव भविष्यति नेतरस्य नैषास्ति, परिभाषा प्रयोजनाभावात् एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकाराणाख्ये ग्रन्थे उपपादितम् । एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं प्यायः पीभावं शास्ति तज्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं ।

भवतीति, यदि स्यात् प्याय: संप्रसारणमेव विदध्यात् द्वयोर्यकारयो: संप्रसारणे पूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वे च सिद्धं स्यात्पीनं मुखमिति । ननु च प्यायोन्त्यस्य यण: संभवात्तस्यैव स्यात् स्यादेवं यदि प्याय इति स्थानषष्ठी विज्ञायेत, अवयवषष्ठी चैषा विज्ञास्येत, प्यायो यो यण् तस्येति,एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते न सर्वस्य यण: संप्रसारणं भवतीति, तत्र कुत एतत् परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यतीत्यादिनिर्देशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुं,पर्यायेण प्रवृत्तावपि

तदुपपत्तेः तस्मादारभ्यमेवैतत् । ननु पूर्वपरयोर्यणोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणं तद्यदि परस्याभिनिर्वृत्तं पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव, न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या विज्ञातुं यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्, अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृत्तं परस्याप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्तत्वेनाश्रयणमनुपपन्नमित्यत आह । एकयोगलक्षणमपीति । अपरः कल्पः अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृत्तं कथं तर्हि प्रतिषिद्ध्यते, न संप्रसारणं प्रतिषिद्ध्यते, किं तर्हि तदाश्रयं पूर्वत्वं, तदेव त्वत्र

संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते, तस्मिन्प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धमिष्टम्, अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनिर्वृत्तं कथं तर्हि निमित्तत्वं, नैवात्र संप्रसारणं निमित्तं किं तर्हि तद्भावी यो यण् स एव च सप्तम्यन्तेन संप्रसारणशब्देनोच्यतइति । पुनः संप्रसारणग्रहणमिति । असति तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वप्रकरणविहितस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यान्न विदेशस्थस्य, विभिन्नो देशो विदेशः संप्रसारणग्रहणादेवेति । इह तु व्यथो लिटि विव्यथ-

इति हलादि: शेषापवाद: संप्रसारणं प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणात्सिद्धम्, अत एव पुन: संप्रसारणग्रहणाद्विदेशस्थेपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्, अन्यथा तत्रेति वाच्यं स्यात् । व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यतइति तेनोपपूर्वाद्विसेर्भाषायां सदवसश्रुव इति लिट: क्वसौ विभक्तौ च परतो वसो-स्संप्रसारणे उपेकुषेत्यादौ धातो: प्राप्तस्य यज्ञादिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्यक्षेण षकारेण व्यवधानादिति भाव: यदि तु

व्यवधानमात्रे स्यात् तदा समानाग्रहणं कर्तव्यं निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवांगे भवतस्तत्र प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् उपयुषीत्यत्र क्वसौ धातुरंग, क्वस्वन्तं च विभक्ताविति प्रतिषेधाभाव: अन्तरंगत्वाद्वात्र पूर्वमेव धातो: संप्रसारणम्, ऋचि त्रेरिति । कल्पसूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि संप्रसारणं प्रयुज्जते, तृचा: प्रति -पदनुचरा दृचा: प्रगाथा इति ।

लिटि वयो यः । लिंग्रहणमुत्तरार्थमिति । नेहार्थं लिटोन्यत्र वयादेशस्यासंभवात् ।

वश्चास्यान्यतरस्यां किति । अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रतिनिर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्धय एवायं सवादिशः संभाव्येत, अस्यग्रहणे तु सति यद्यप्यकारवानादेशस्तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टं वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं कथ,मन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यं, लिटीत्येव

किति लिटि परतो वेञः संप्रसारणं न भवत्यन्यतरस्यां, ववतु, ववुः संप्रसारणपक्षे उवङादेशे सति द्विर्वचनं सवर्णदीर्घत्वम् ऊचतुः ऊचुः वेञो वयिः ऊयतुः ऊयुरिति कथं ववौ ववित्थ, ल्यपि चेति चकारेण लिडनुकृष्यते, तत्पिपति नित्यनिषेधार्थं भविष्यति ।

ल्यपि च । पूर्वं वश्चास्यग्रहणे क्रियमाणे ल्यपि व्यो ज्यश्चेति एकयोग एव कर्त्तव्यः एवं हि द्विश्चकारोपि न कर्त्तव्यो भवति ।

आदेच उपदेशेऽशिति । अत्र यदि धातोरिति नानुवर्त्तेत ततो विशेष्याभावादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्वमित्यर्थो भवति, ततश्च ढौकिता त्रौकिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, ननु चाशितीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः न च ककार एवाशित् किं कारणं नञिवयुक्तन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । स्यादेवं यद्यशितीति पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वयमिति वक्ष्यते, तस्माद्धातोरित्यनुवृत्त्यमित्याह । धातोरिति वर्त्तत इति ।

तस्य चैचो विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । एजन्तो यो धातुरिति ।उपदेश इति अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणमुपदेशः ।चेता स्तोतेति । आर्द्धधातुके गुणविधानं त्वात्वार्थमेव स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात् कर्ता हर्ता इत्यादौ च गुणविधिश्चरितार्थः।एवमपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापकाच्च,यदयं क्रीडजीनां णावात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति, न परनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत् स्यात्,क्रीड्जीनां

णावेवेति, यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि चेत्यात्वं शास्ति, एवं तुंवरार्थमवश्यंकर्तव्यमुपदेशग्रहणं तदिहैव क्रियते मन्दधियामनुग्रहाय । कथमिति । अशिदित्ययं बहुव्रीहिः तत्र शिति प्रतिषेधे क्रियमाणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः । भावे लकारः तत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम्. कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुण इत्यत आह । तत्रेति । तत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ कार्यं भवति । स्तनंधय इत्यत्र तु

नासिकास्तनयोरिति खशि कृते मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवितव्यमिति, चेत्, नन्विदमेव प्रयोजनं यदुतात्वनिवृत्तिः अशितीति । यद्ययं पर्युदासः स्यात् शितोन्यो शित् तस्मिन्नशितीति, ततो ग्लायन्ति म्लायन्तीत्यत्र शबकारस्यान्त्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादस्ति शितोन्य इति कृत्वाऽऽत्वमत्र प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् शिद्ग्रहणेन ग्रहणात्

शिति प्रतिषेध एव भवति, किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव आत्वप्राप्तिश्चोद्यते न पुनर्ग्लायतिस्यादावपि, लकारएवाशिति परत आत्वं प्राप्नोतीति नैवं शक्यं चोदयितुम् । एवं ह्यशितीति प्रतिषेधो निर्विषयः स्यात् न च पाघ्राध्माधेट्दृश इति घेटः शप्रत्ययोऽनन्यपूर्वौ विषयौ, नह्येकमुदाहरणं शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति, यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादशहत्येव ब्रूयात्, यद्यान्तरंगत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं लस्य तिबादयः पश्चाच्छप् अनित्यं चात्वं, तस्मादेकादेशविषय एव चोद्यते।

नैष दोषः । एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनादिशितोन्यस्य प्रत्ययस्याभावात् इह तर्हि सुग्लः सुग्लासुग्लानमित्याकारान्तलक्षणाः काइयुचो न स्युः एषोप्यदोषः ।

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः ।
प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः ॥

इह तर्हि ग्लै ग्लानीयं पै पानीयम् अनीयरि कृते आत्वं च प्राप्नोति आयादयश्च

परत्वादायादय:, स्यु: स तु कृतेषु तेष्वलोन्त्यस्यात्वे सवर्णदीर्घत्वे ग्लानीयमित्यादि सिद्धं नन्वायादिषु कृतेषु नायमेजन्त: न च स्थानिवद्भावोलाश्रयत्वात् स्यादेतदेवं यदि संप्रति यदेजन्तन्तस्यात्वं भवतीत्युच्यते, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न संप्रतितनमिति नास्ति स्थानिवद्भावापेक्षा । नन्वेवमपि जग्लतुरित्यादौ यकारस्यात्वे कृते जग्ला आ अतुसिति स्थितेन्तरंगमप्याकारयोरेकादेशं बाधित्वातो लोप इटि चेत्यातो लोप: स्यात् न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो

लभ्यते, यकारकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नैष दोषः समानाश्रये वार्णादांगं बलीयः इह तु व्याश्रयत्वादन्तरंग एकादेशे सति पश्चादाल्लोप इति सिद्धमिष्टम्, एवमपि द्विर्वचनेचीत्यायादीनां स्थानिवत्वात् ग्लैशब्दस्य द्विर्वचनेभ्यासस्यैवर्णान्तता प्राप्नोति, पक्षान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यविहितत्वान्न दोषः पर्युदासपक्षेऽपि न दोषः लिटि वयो य इति द्विलकारकोयं निर्देशः तथानिर्देशस्य च तत्र

प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबद्ध्यते, अशित्येव आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लावस्थायामेवेति । ततश्चात्वस्य द्विर्वचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावात्तस्य तावन्न स्थानिवद्भावः आयादयस्तु लिट्यप्राप्ता, एव तदेवं पर्युदासपक्षस्य बहुव्रतिविधेयत्वात्प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्याह । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । तेनैतदित्यादि । एवमादि सिद्धं भवतीत्यादिशब्देन सुग्लेत्यत्रातश्चोपसर्गइत्यङो ग्रहणम्, अन्यानि बहूनि

प्रयोजनानि प्रागेवास्माभिर्दर्शितानि, इह कस्मान्न भवति गोभ्यां नौभ्यामिति ज्ञापकात् यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति, नैत दस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत्स्यात्, रायो हल्येव, औतोम्शसोरि- त्येतत्तु गां पश्येत्यत्र गोतो णिदिति णित्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, गाः पश्येत्यत्र त्वशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम् । एवं तर्ह्युपदेशइत्युच्यते न च गौनौशब्दयोरुपदेशोऽस्ति, यद्ग्रोपयसोर्यत्, नौवयोधर्मेत्यादाउच्चारणं

नासावुपदेश: किंतह्युद्देश:सिद्धवदुपादानात् मामूद् गोनोशव्दयोरुपदेश: एचस्तु-पदेशोऽस्ति,गमेर्डो: ग्लातुदिभ्यां डावितीति, न च डोडावोर्विधानवैयर्थ्यं,शसि चरितार्थत्वात् एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते,इत्युक्तत्वान्न भविष्यति ।

न व्यो लिटि । कित्यात्वे सत्यसति वा विशेषाभावात्पित्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितं, थलीडत्यर्तिव्ययतीनामितीट् ।

क्रीङ्जीनां णौ । यद्यपि करोतेरींगतावित्येतस्य यणादेशो ङिति

रूपं संभवति, तथाप्येच इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न संभवति तथा ईङोपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौकिकं, प्रयोजनमिति ठक् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ज्ञानविशेषे वर्त्तइति । हेयोपादेयतत्वावबोधो ज्ञानविशेषः । तापसः सिध्यतीति । हेयमुपादेयं च तत्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्त्तइत्यर्थः तदाह । ज्ञानविशेषमासादयतीति । तपः प्रयुक्ते इति

ज्ञानविशेषवन्तं करोतीत्यर्थः। परलोकइत्यस्य विवरणं जन्मान्तरइति, इह वा भवतु स्वर्गादौ वा, शरीरान्तरोपलक्षणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति दर्शयति। उपसंहरन्निति। हेतौ शतृप्रत्ययः इह कस्मादिति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः परलोकप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः सिद्ध्यतेरर्थं इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं धात्वर्थस्य दर्शयति। तस्य प्रयोजनमन्नमिति। तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्। पुनः सिद्धिरेवेति। पारलौकिकीति

लिंगविपरिणामेन संबन्धनीयं, सिद्धिर्निष्पत्तिः यस्यां सिद्धौ धातुर्वर्त्तते सा च पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्वं न पर्युदस्यते । साक्षादिति । यदि साक्षादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्ध्यतेरर्थस्तत्र पर्युदासो न चरितार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम् इदन्तु साक्षात्परलोकार्थे ज्ञानविशेषे चरितार्थमतो नैवविधे विषये प्रवर्त्ततइत्यर्थः ।

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । उपदेशएवात्वविधानाल्ल्यपः

परत्वासंभवाल्ल्यपीति विषयसप्तमीत्याह । ल्यपि विषयइति । एकाच इति ।यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्तथापीहोपदेशाधिकारान्मीनात्यादीनां चोपदेशएजन्तत्वासंभवातात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विषयविशेषणं विज्ञायतइत्याह । एचश्च विषयइति । यत्र प्रत्यये एग्भावी तस्मिन्बुद्धिस्थइत्यर्थः । उपदेशएवेत्यस्य विवरणं प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरिति ।उपदेशएवेत्यस्य विवरणं, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरिति । उपदेशएवात्वविधाने योर्थः संपद्यते तं

दर्शयति ।उपदेशग्रवात्वविधानादिति । इवर्णान्तलक्षण:प्रत्यय एरच् आकारान्तलक्षणस्तु घञ् यद्यपि घञाकारान्तादिति नोच्यते तथाप्यत्रात्वे सति भवत्यसति तु न भवतीत्येतावता घञ आकारान्तलक्षणत्वम् । उपदायो वर्त्तइति ।घञ्यातो युक् चिण्कृतोरिति युक् ईषदुपदानमितिखलर्थे आतो युच्, मीनातिमिनोत्योस्तु खलचावेव भवत: निमीमिलियां खलचो:प्रतिषेध: इति वक्ष्यमाणत्वादतो दीर्घोदाहृत: ॥

विभाषा लीयते: ।तयोरुभयोरपि यकाऽयं निर्देश: क्रियतइति । यदि तु दैवादिकस्यैव श्यना निर्देश: क्रियेत लीङ इत्येव ब्रूयादिति भाव: । श्तिप: शित्करणसामर्थ्यंच्चाभावकर्मवाचित्वेपि यग् भवति, यथाऽकर्तृवाचित्वेपि शबादयो भवतेर इत्यादौ ।खलचोरिति । पचाद्यच एरचश्च सामान्येन ग्रहणम् ।एवं चेति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेवेत्यर्थ: । उल्लापयतइति लिय: संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् ॥

खिदेश्छन्दसि । चखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् आत्वस्यानैमित्तिकत्वाद् द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वाभावादभ्यासस्यैवर्णान्तता न भवति । अयं योगःशक्योऽवक्तुं, कथं, खादेश्चखाद खिदेश्चिखेदेति, अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिंचित्करः ।

अपगुरो णमुलि । यदि गिरतिर्गुरेरर्थे वर्तते तदायं योगः शक्यो वक्तुं कथं गिरेरपगारमपगारम्, गुरोरपगोरमपगोरम् ।

कथं, गिरेरपगारमपगारम् गुरोपगोरमपगोरम् ।

प्रजने वीयते: । यदि वातिरप्रजनेपि वर्तते तदा योगोयं शक्योऽ कर्तुं कथम् वाते: प्रवापयति वीयते: प्रावाययतीति, वीयतेरित्ययमपि यका निर्देश: स्मर्यते, वेत्तेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात् प्रयोजनं हियका निर्देशस्य चिन्त्यम् । जन्मन उपक्रम इति । जनेर्भवे घञ्, प्रशब्द आदिकर्मणि । गर्भग्रहणमिति । गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रम: ॥

विभेतेर्हेतुभये । हेतुभयमिति । पंचमी भयेनेति समासस्तदाह । हेतो-र्भयमिति । किं पुनस्तदित्याह । स यस्य भयस्येति । स चात्वपक्षो न भवतीति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति कुतो न भवतीत्याह । लीभियोरीकारप्र-श्लेषनिर्देशादिति । लीलोर्नुग्लुकाविति लियोनुग्विधीयते, यश्च भियः षुक्, तावुभावप्याकारान्तयोर्न भवतः कुतः लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषणेकारा-न्तयोर्विधानात् । लीभियोः प्रश्लेषनिर्देशादिति वार्तिके सह पाठादिह लियो

ग्रहणम् ।

नित्यं स्मयते: । धात्वर्थसामान्यादिति । सामान्यं सादृश्यं, धात्वर्थयो: सामान्यं धात्वर्थसामान्यन्द्वयोरपि धात्वोरर्थौ चित्तविकारस्वभावौ तेन भयशब्देन स्मयतेरर्थोऽभिधीयते, क्रीड्जीनां णावित्यत्र स्मयतिर्नोक्तो हेतुभयइत्युपाधिं वक्ष्यामीति ।

सृजिदृशोर्झल्यमकितीति । धातो: स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायतइति प्रत्यय इह संनिधापितो झला विशेष्यतइति तदादिविधिर्विज्ञायतइत्याह

फलादाविति । अकिति प्रत्यये परतइति । किति परतो न भवतीत्यर्थः प्रसज्य प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्कुटादिसूत्रे सम्यगुपपादितम् । लघूपधगुणापवादोऽयमिति अकितीति वचनान्नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । सिचि वृद्धिस्त्वमि कृते भवतीति । सिचि वृद्धिस्तु भवति न बाध्यते येन ~~षष~~ ना-प्राप्त्यभावात्, साप्यमि कृते भवति । तस्यैव व्याख्या । पूर्वन्तु बाध्यतइति । अमागमेन नित्यत्वात्तस्य रज्जुसृड्भ्यां देवदृग्भ्यामिति । उभयत्र व्रश्चादिसूत्रेण षत्वे जश्त्वमिति केचित् ।

अन्ये तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वमिच्छन्ति । ननु न क्विन्नन्तावेतौ किं तर्हि क्विबन्तौ, नैष दोषः । यस्माद्धातोः क्वचित्क्विन् विहितस्तस्य प्रत्ययान्तरे कुत्वं भवति, क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणादिति वक्ष्यते पदान्तस्येत्यधिकारात्स्रष्टा द्रष्टेत्यत्र न भवति, कुत्वविधावेव तस्य निर्णयं वक्ष्यामः ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । उपदेश इति वर्त्तत इति । अनुदात्तस्य विशेषणार्थं तेन द्रप्तेत्यत्र तृनि विहिते यद्यपि नित्स्वरेण धातोरु-

दोत्तत्वं भवति तथाप्युपदेशेऽनुदात्तइत्यम्भवति, वर्द्धैत्यत्र तृचि कृते यद्यपि शेष-निघातेन धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशे नायमनुदात्त इत्यम्न भवति, किमर्थं पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते, नानिट इत्येवोच्येत, एवं हि सति लघु सूत्रं भवति तत्राह तृप प्रीणनइत्यादि । इडागमो रधादिभ्यश्चेत्यनेन विकल्पित इति । ततश्च पादिकेणेटा सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पादिकेणेडभावेन तयोरपि स्यात् वढांवर्द्धुमित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयो रधादिभ्यश्चेती ड्विक-

लप्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थं इत्याह । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थं एवेति ।

शीर्षंश्छन्दसि । न पुनरयमादेशः शिरः शब्दस्येति । यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तस्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते, यथा शिवादिषु विश्रवणरवणशब्दाभ्यां विश्रवः शब्द इत्यादेश त्वशंका । सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यतइति । आदेशपक्षे तु तेन निवर्तितत्वाच्छिरः शब्दो न प्रयुज्येतेति भावः । ननु चान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यमुत्तरत्रापि

विकल्पानुवृत्तिः शंक्यैतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ।

ये च तद्धिते । छन्दसि पूर्वेणैव सिद्धमिति । भाषार्थमिदं यदि पूर्वसूत्रवदिहापि शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा यदा शिरः शब्दाद्यका-रादिस्तद्धित उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाह । आदेशोयमिष्यतइति स कथमिति । स आदेशः कथं लभ्यते, न कथंचित्, स्थानिनोनुपादानात् पूर्व-सूत्रवदिति प्रश्नः । तन्निमित्तमनुरूपां शब्दतश्चार्थतश्चान्तरतमां प्रकृतिं शिरः

शव्दमेवाक्षिपति । शिरस्यतीति । सुप आत्मनः क्यच् । वा केशेष्विति । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः अत्र शिरस्यशव्दस्य केशैकविषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशव्दो न प्रयोक्तव्यः शीर्षण्यशव्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशव्दः प्रयोक्तव्यः ।

अचि शीर्षः शीर्षन्भावे ह्यन्निति प्रकृतिभावः । स्यादिति । अतोकारान्तमादेशान्तरं विहितमिति भावः । कर्तव्योत्र यत्न इति । तत्रायं

यत्नः शीर्षन्नादेशसंनिपातकृतः ष्यङादेशस्तद्विघातस्य निमित्तं न भवतीति ।
अणिञन्ताद्वा पर इति । अणिञोरनार्षयोरित्यादेशपक्षाग्रहणेन प्रत्ययपक्ष
आश्रयणीयः आदेशपक्ष एव वा स्थित्वा यत्नः कर्तव्य इति वाशब्दार्थः ।
पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।
इहापि शस्प्रभृतिष्विति । निमित्तोपादानादनुरूपाः प्रकृतय आदिश्यन्ते पदाद-
यश्चादेशा विज्ञायन्तइत्याह । पादन्तेत्यादि । अन्ते आसनशब्दः पठ्यते,

आस्यशव्दस्तु पठितव्यः आस्रो वृकस्य वर्त्तिकामभीके,ग्रीवायां वृद्धो अपि कक्षा आसनि,आस्रो यत्सीमुमुञ्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्थोऽवगम्यते ।आसनीति । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् ।अपरे पुनरविशेषेणोच्छन्तीति,भाष्ये तु छान्दसमेवैतदिति स्थितम् ।प्रकारार्थं प्रभृतिशव्दइति । व्यवस्थावाचिनि तु शसः पूर्वेषु वचनेषु न स्युः । दोषणीति । प्रथमाद्विवचने,दोःशव्दस्य दोषन्नादेश औडः शीभावः । मांसपचन्या उखाया इति ।मांसस्य पचि युट्घञोरित्य-

न्तलोपो वक्ष्यते, तद्व्युत्पत्त्यन्तरम् ।नस्यमिति ।हितार्थं भवार्थं वा शरीरावयवाद्य त न स्त इति ।अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । नक्षद्र इति ।तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः ।सप्तमीति योगविभागादित्यन्ये ।बहुव्रीहौ विशेषणस्य दद्रुशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातइत्यन्ये ।यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्य-मिति । ततर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम् इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति, परिमुखा-दिपाठाद्ञ्यः नासिक्यनगरमिति संकाशादिपाठाद् ण्यः । राजन्यसांकाश्यका-

म्पिलपना सिक्यदावांघाठानामादिर्वान्तो वेति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरेऽपि नास्ति विशेषः प्रत्युत यत्प्रत्यये सत्यनासिक्यमित्यत्र ययतो श्चातदर्थं इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेष्यते ।

धात्वादेः षः सः । सिंचतीति । शैमुचादीनामिति । नुम् । षोडन्निति । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दतृ, षष उत्वं दतृदशधास्विति षष उत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपौ, क्वचित्तु षोड इति पठ्यते तत्तु षोडन्तमाचष्टु इति णिचि कृते

टिलोपे पचाद्यचि रूपं षटशव्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् अनुकम्पित:षडंगुलि: षडिक: वहूचो मनुष्यनाम्नष्टज्वा ठाजादावूर्ध्वमित्यंगुलिशव्दस्य लो प:लषतीति षकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थं स्यात्,लेषतु: लेष्ट्रत्रादेशप्रत्यययोरिति षत्वार्थं,क्वचित्तु कषतीत्यपि पठ्यते तदयुक्तं,षकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति,प्रनिकष-तीत्यत्रापि कखादावित्येव णत्वप्रतिषेध: सिद्ध: आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ

च न स्त: चकषतुश्चकषु: किमर्थं पुन: षादयो धातव उपदिष्टा न सादय एवो-
पदिश्येरन् एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्तव्यं भवति, तत्राह । आदेशप्रत्यययोरित्यादि ।
व्यवस्था नियम: आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव षत्वं यथा स्यात्सृपिसृजिप्र-
भृतीनां माभूदित्येवमर्थं षादय: केचिदुपदिष्टा: अन्यथा सहादीनां षत्वार्थं
यत्नान्तरमास्थेयन्तच्च गुरु भवतीति भाव: । के पुनस्तइति । पाठे भ्रन्शसम्भवा-
त्प्रश्ने: । ये तथा पठ्यन्तइति । अप्रमादेन पठितव्यमित्यर्थ: । अथ वा लक्षणं

क्रियतइति ।मन्दधियोऽनुग्रहीतुमिति भाव: ।अज्दन्त्यपरा:सादय इति ।
अज्दन्त्यौ परो येषां तेऽज्दन्त्यपरा: परशब्दोवयववाची,तच्चाज्दन्त्ययो:
परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं संनिधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते ।
स्मिङस्विदीति । स्मिङीषद्धसने ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे ष्वञ्ज सगे, ञिष्वप्शये
एते स्वरूपेणैव पठ्यन्ते वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वाद्वकारोपि केवलदन्तस्थानो
न भवति,स्वद आस्वादन इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति ।सृपिसृजीत्यादि: ।

सृप्लृगतौ, सृज विसर्गे स्तृञ् आच्छादने, स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयो: सेकृतिर्गत्यर्थ: सृ गतावेतान्वर्जयित्वा येन्येऽजदन्त्यपरास्ते षोपदेशा: सुब्धात्वित्पादि। सुब्धातु: क्यजाद्यन्त: ष्ठिवु निरसने ष्वष्कतिर्गत्यर्थ अनुदातेत् एषां सत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्य: तत्र सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्य: उपदेशइति वर्तते, न च सुब्धातव: क्वचिदुपदिश्यन्ते एवं च कृत्वा धातुग्रहणं शक्यमकर्तुम्। उपदेशाभावादेव षोडादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातोरित्यस्य निवृत्तिं सूचयितुं, तेन लोपो व्योर्व-

लीति अविशेषेण भवति, ष्ठीवतिष्वष्कती द्विषकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्वं परेण संनिपातेन षत्वं भविष्यतीति, यद्येवं लिट् ष्वष्कते, षत्वस्यासिद्धत्वाद् ढ: सि धुडिति धुट् प्रसज्येत एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती यकारस्तु लोपो व्योर्वलीति लुप्यते, ष्ठीवतीति, ष्ठिवुक्लम्वाचमां शितीति दीर्घत्वम् । अथास्य द्वितीयो वर्णो यदि ठकार: तेष्ठीयतइति न सिध्यति अथ थकार: तेष्ठीयतइति न सिद्ध्यति उभयं चेष्यते, तत्राह । ष्ठीवइत्यस्येत्यादि ।उभयथा

ह्याचार्येण शिष्या: पाठिता इति भाव: ।

णो न: । अणतीति ।णोपदेशस्तु निरणतीत्यादावुपसर्गादि-समासेपि णोपदेशस्येति णत्वर्थं स्यात् । सुब्धातोरयमपि नेष्यतइति ।पूर्ववदेव सर्वे नादय इति प्रयोगे । नृति नन्दीत्यादि ।नृती गात्रविक्षेपे,टुनदि समृद्धौ, नर्द गर्द,शब्दे,नक्कि नाशने,नट अवस्पन्दने चुरादि: नाथृ नाधृ यांचोपतापैश्वर्येषु।

लोपो व्योर्वलि ।धातोरिति प्रकृतमित्यादि । एतद्धात्वादे: ष:

स इत्यत्र व्याख्यातम् । दिदिवानिति । दिवेः क्वसौ रूपं,वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः अत्र वक्तव्यमस्ति तद्वस्वेकाजाद्घसामित्यत्र वक्ष्यामः ।ऊयी तन्तुसंताने, क्नुयी शब्दे । अस्रेमाणमिति । स्रिवु गतिशोषणयोः औणादिको मनिन्, नञा समासः । ननु च सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यिनिर्देशो युक्तः पश्चात्कार्यनिर्देशः व्योर्वलि लोप इति,लाघवं च भवत्यर्द्धमात्रया तत्किमर्थं पूर्वं लोपग्रहणं कृतमित्यत आह । पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि ।पूर्वं लोप-

ग्रहणं कृतमित्यत आह । पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि । पूर्वं लोपग्रहणेनायमर्थः सूच्यते, विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भवतीति, कण्डूयतेर्यलोपश्च प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरंगत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भवितव्यम् । कण्डूयतेः क्विबिति कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यतइति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्विब् दृष्टव्यः द्विविधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च तत्र धातुभ्यो यग्विधानात्प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्ता-

त्क्विपि कृते अतो लोपश्च प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरंगत्वात्पूर्वमपृक्तलो-
पेन भाव्यम्, अथाप्यार्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः,
पश्चात्क्विप् एवमपि क्विलोपश्च प्राप्नोति वलोपश्च, तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च
पूर्वमपृक्तलोपः स्यात्तस्मिंश्च सति निमित्ताभावादलाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा-
त्स्थानिवद्भावाभावाच्च वलि लोपो न स्यात्पूर्व लोपग्रहणाच्च भवति ।
अथात्र लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति, उच्यते, क्यजन्तात्क्विबित्युक्तं

ततः किं, स्थानिवद्भावेनापि कण्डूमात्रस्य धातुत्वाभावादुवङ् न भवति, यणादेशस्तर्हि प्राप्नोति, अस्तु यण् तस्योठ् करिष्यते, न चोठ्यपि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भाव, आदिष्टादचः पूर्वत्वाद्वकारस्य, अत एव कण्ड्वावित्यादावूड्वडादिषु कर्त्तव्येषु नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः अथ वृश्चकोवृश्चनमित्यादौ रेफे वलि परतो वकारस्य लोपः कस्मान्न भवति, तत्राह । वृश्चादीनामित्यादि । ननु वृश्चति वव्रश्चेत्यादौ संप्रसारणे कृते हलादिशेषे च वकारस्य श्रवणं यथा

स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात् नह्यत्र लोपः प्रवर्त्तते, वल्परत्वाभावादित्यत्र आह । वृश्चति वव्रश्चेत्यादावपीत्यादि । बहिरंगत्वादिति । बहिरंगत्वं संप्रसारणस्य कृङितप्रत्ययापेक्षत्वात् हलादिशेषस्य त्वभ्यासापेक्षत्वात्ततश्चा-कृतयोरेव तयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यादेव न भवति, अत्र भाष्ये वलोपः प्रत्याख्यातः आभ्रेमाणं जीरदानुरित्यत्र छान्दसो वर्णलोपः क्वसावपि छान्दस एव दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तसादिषु्ठा भवितव्यम् तिप्सिपोरीडभावप-

दो पूठा भवितव्यं, ये तत्र कृडितीति नानुवर्तयन्ति देदिवीति देद्योति देदिवीषि देद्योषि, मिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति, देदिवीमि देद्योमि, ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्लुगिति ।

वेरपृक्तस्य । क्विबादयो गृह्यन्तइति । ततोन्यस्य वेरपृक्तस्याभावात् । घृतस्पृगिति । क्विन्प्रत्ययस्य कुः, अपृक्तग्रहणाद्वकारमात्रस्येदं ग्रहणम्, इकार उच्चारणार्थः ।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । दीर्घग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङ्यापोरेव विशेषणं ङ्याब्ग्रहणं च सोर्विशेषणं, हलपृक्तग्रहणं च तिस्योः सुतिसीति त्रीणि पदानि । तदिहेत्यादि । प्रकृतस्य लोपशब्दस्य शास्त्रीयस्य भावसाधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन संबन्धाभावादिति भावः । अपर आह । हल्ङ्याब्भ्य इति पंचम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथमायाः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां शास्त्रीयेपि लोपशब्दे न दोष इति । अभि नोत्रेति । भिदेर्लङि

सिलोप: दश्चेति दकारस्य रुत्वं, तस्यातो रोरप्लुतादप्लुतइत्युत्वम्, श्नमोकारेणाद्गुण: एङ: पदान्तादतीति पूर्वरूपम् । निष्कौशाम्बिरिति । ननु च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिग्रहणादेवात्र न भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् परमकुमारी परमखट्वेति, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावाद्भविष्यति, निष्कौशाम्बिरित्यादौ उपसर्जनत्वाद्भवत्येव तदादिनियम: एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति, उपसर्जनेपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोत्र न भवतीति,

तेनार्द्ध पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीत्यादावेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वे सत्यपि लोपो भवति, नात्रोपसर्जनं पिप्पली, एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति वचनात्, अत एव गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न भवति, माभूच्छास्त्रीयमुपसर्जनमप्रधानं तावद्भवत्येव बह्वा: श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसीति, शास्त्रीयमप्युपसर्जनत्वमस्ति, ईयसश्चेति कप: प्रतिषेध: ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यइति, ह्रस्वाभाव: अपर आह। निष्कौशाम्बिरित्यादौ समुदायस्य ड्याबन्तत्वेपि यदत्र ड्याबन्तं

कौशाम्ब्यादि, ततः परस्य सोर्लोपः प्राप्नोति, दीर्घग्रहणाद्व्यवर्त्तते इति, ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ड्याबन्ताद्विहितस्येति, नैवं शक्यं, या सा केत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र टाबन्तात्सुर्विहितः माभूदेवं, हलन्ताद्विहित इत्येवं भविष्यति, यद्येवं यस्सः क इत्यत्रापि स्यात् कर्ता हर्तेत्यादौ च न स्यात् नह्यत्र हलन्तात्सुर्विहित इति अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य हल्ड्याब्भ्योनन्तरस्य लोप इत्यास्थेयम् एवं च निष्कौशाम्ब्यादावपि लोपः प्राप्तो दीर्घग्रहणेन व्यावर्त्तनीयः

तिपा सहचरितस्येति । तिपा तिशब्देन साहचर्यात्सेरपि तिङ एव ग्रहणमित्यर्थः अथ किमर्थमित्यादि । ङ्यापोर्दीर्घात्सुरित्येव वक्तव्यमिति चोद्यार्थः । न लोपो न स्यादिति । ननु च न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकान्नलोपे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति, न पचन्नित्यादावपि प्रसंगात्, नकारसंबुद्ध्योरानन्तर्ये प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुल्यजातीये नकारविभक्त्योरानन्तर्यएव संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति, पचन्नित्यादौ तु तकारेण व्यवहितत्वाद्

ज्ञापकाभावाल्लोपाभाव इत्याशंक्या दोषान्तरमाह । उखास्रत् पर्णध्वदिति दत्वमिति ।न स्यादित्यनुषंगः उखास्रम्-सुइति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्बाधित्वा स्कोः संयोगाद्योरिति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाणः सकारो न वस्वादि संबन्धीति वसुस्रंस्विति दत्वं न स्यात्, न च संयोगादिलोपं बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसकारस्य दत्वं लभ्यते, अपदान्तत्वात् नहि सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसंज्ञास्ति, असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात् अथापि सावपि पदत्वमिति

पदाश्रयेण स्यात्पदत्वम् एवमपि दत्वास्यासिद्धत्वात्पूर्वं संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति वक्ष्यति, तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव दत्वं भविष्यति एवमपि राजा तदेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं ललोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोर्लोपो न स्यात् तस्मात्सुष्ठूक्तं दत्वं न स्यादिति । उत्वमिति न स्यादित्यनुषङ्गः । स एव हेतुः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च

संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्येतदनाश्रित्योक्तं तदा श्रयणे तु हरिवो मेदिनमित्यादिवत्सिद्धम् । रात्सस्येतिनियमाल्लोप एव न स्यादिति ननु रात्सस्येति द्वितकारकनिर्देशात्तकारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तकारस्यापि लोपो विधास्यते, यद्येवं कीर्त्यते: क्विपि कीरिति स्यात् यथा न्यासे तु कीर्विति भवति, तदेवं सिग्रहणमेकं न कर्त्तव्यमन्यत्सर्वं कर्त्तव्यमिति स्थितम् । संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि । संग्रहश्लोक: हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्यादिशब्देन

दत्वोत्वयोर्ग्रहणं ये तु संयोगान्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य तकारस्य अबिभर्मवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्धल उत्तरेषां सुतिसीनां लोपो विधीयते

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः। अत्र यदि हल्ग्रहणं नानुवर्तेत तत एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया, एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्च परस्याः सम्बुद्धेर्लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, कथं कुण्डसु इति स्थिते लोपश्च प्राप्नोत्यम्भावश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः स हि कृतेऽम्भावे आदेः परस्येत्यमोकारस्य

प्राप्नोति अकृते तु सकारस्य अम् भावस्तु लोपे कृतेऽत्यन्ताप्राप्त्याऽनित्य इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृतेऽमि पूर्वश्च प्राप्नोति लोपश्च, तत्रामि पूर्वत्वे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेन्तादिवद्भावाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति लोपे च कृतेऽमोभावादमि पूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वत्वे कृते लोपो न स्यात् तस्मादनुवर्त्यं हल्ग्रहणं, तदाह । हलिति चेति । वर्त्तत इत्यपेक्षते । अपृक्तमिति नाधिक्रियतइति । यद्यधिक्रियेत हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्

स्यात् अपृक्तसंज्ञाया अभावात् कथं पुनर्ज्ञायते नायमधिक्रियतइति, तत्राह । तथा चेति । अनुवर्तमानेपि हल्ग्रहणे यद्येङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिर्विशिष्येत तया हल् विशिष्येत एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परा या सम्बुद्धिस्तस्या हल्लुप्यते इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वोक्तादेव हेतोः अत एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाह । एङन्तात्प्रातिपदिकादित्यादि । सम्बुध्याक्षिप्तप्रातिपदिकमेङ्ह्रस्वाभ्यां विशेष्यतइति तदन्तविधिलाभः अत्र पक्षे कुण्डेत्यत्रापि पूर्वत्वस्य

पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तात्परो हल् भवति, वस्तुतश्च सम्बुद्धेरिति लोपः सिद्ध्यति अच्छव्द इति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। ह्रस्वाभावादिति। ननु चादडेवाकारो ह्रस्वस्ततः परो हल् भवति, सम्बुद्धेश्च सम्बन्धीति लोपः स्यादेव सम्बुद्धौ तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य लोपे ह्रस्वात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपाप्रसंगः उच्यते, सम्बुद्ध्यादिाप्तं प्रातिपदिकमेङह्रस्वाभ्यां विशेष्यतइत्युक्तं तेन कुण्डेत्यत्र च भविष्यति, एकादेशस्य पूर्वम्प्रत्यन्तवद्भावात् प्रकृतिग्रहणेन

ग्रहणात् हे कतरदित्यत्र च न भविष्यति, टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । सम्बुद्धिगुणबलीयस्त्वादिति । अन्यथा ऽग्निसु इति स्थिते संबुद्धिगुणश्च प्राप्नोति ह्रस्वादिति लोपश्च तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृतेऽह्रस्वान्तत्वान्न भवेत् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ह्रस्वान्ताद्विहिता या सम्बुद्धिरिति एवमपि हे खट्वेत्यत्र न स्यात्, माभूदनेनाबन्तत्वात्पूर्वेण भविष्यति, एवमपि हे न दि हे य वागु हे कुमारीत्यत्र न स्यात् न चात्र ङ्यान्तत्वाल्लोपो लभ्यते,

दीर्घग्रहणात् एवं तदुभयं विज्ञास्यते विहितविशेषणं परविशेषणं च, तेनाग्ने कुमारीत्यादौ सर्वत्र भविष्यति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य ह्रस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि लभ्येत एवमपि हे कतरदित्यत्र यद्यपि टिलोपे कृते संबुद्धेर्ह्रस्वपरत्वाभावस्तथापि ह्रस्वान्ताद्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव लोपस्तस्मादेङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं, वयं तु ब्रूमो ये स्वभावत एङन्तास्तदर्थमप्येङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति, तद्यथा हेशब्दमतिक्रान्तो ब्राह्मणोतिहेस्तस्य सम्बोधनं हे अतिहे, अनुकृत:

पचतेशब्दो येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृतपचते, विहित ईप्रत्ययो येन स विहितेः इन्त्य पाणिनिस्तस्य सम्बोधनं हे विहितेरे इत्यादि । अत्र संग्रहश्लोकः ।

सम्बुद्धिर्ह्रस्वभेद्या यदि हि न च भवेन्नादिवन्नान्तवत्स्याद्
दोषोसौ हल्निवृत्तावपि लुपि भवतोम् पूर्वरूपे परत्वात् ।
ह्रस्वान्ताल्लुब्विधिःस्याद्धल इति कतरड्डित्वतो नो हलो लुप्,
ह्रस्वश्रुत्या न शक्यःपरविहितविधिर्नातिहेऽतोप्यकार्यैङ् ॥
लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् । या दात्रेति । शेलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः नलोपः अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, डादेशेन सिद्धत्वात् कथमग्नेत्रीति त्रिइइति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धं, न सिद्धयति, नुमा व्यवहितत्वा, च्छन्दसि नपुंसकस्यपुंवद्भावोवक्तव्यः मघो-गृह्णातीत्येवमाद्यर्थं पुंवद्भावेनैव नुमो निवृत्तिः एवमपि जसि चेति गुणः प्राप्नोति, वक्ष्यत्येतत्, जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति,

अपि च या दौत्रा,ताता पिण्डानामिति तइइति स्थिते सुपां सुलुगितीकारस्याकारे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । कृता धातुरादिप्यते,स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह ।ह्रस्वान्तस्य धातोरिति । अग्निचित् सोमसुदिति । अग्नौ चेःसोमे सुञइति क्विप्,ग्रामणिकुलमिति व्यस्तं चेन्नपुंसकह्रस्वत्वं षष्ठी-समासे त्विको ह्रस्वोऽड्योगालवस्येति ह्रस्वः अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमथपिदात्वाद्बहिर-

गर्भितरदुत्तरपदापेक्षात्वात्, यदि पुनरयं तुट् परादि:क्रियते, नैवं शक्यम्,इहाग्निचित्सोमसुत वैरपृक्तस्येति वलोपो न प्राप्नोति, इह च परितनोतीति क्विप् क्वयोश्च च गमादीनामित्यनुनासिकलोप: नह्विवृतीत्यादिना दीर्घ: । परीतत् तुट आर्द्धधातुकभक्त त्वादिट्प्रसंग: इह चावच्छ्याद्धान्यस्य संयोगादिरित्यैत्वं प्रसज्येत् अथाभ्भक: स्याद् मधुच्छादयतीति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति तकारेण व्यवधानात् न च तकार एवातिङ् अपदत्वात्,तस्मात्पूर्वान्त एव कर्त्तव्य:

यद्येवं नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिद्ध्यति, नपुंसकह्रस्वत्वम्, आराशष्कुलिच्छत्रं धानाशष्कुलिच्छत्रम् । उपसर्जनह्रस्वत्वम्, निष्कौशाम्बिच्छत्रं, द्विगुस्वरः - पञ्चारत्निच्छत्रं, तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति, न वा बहिरंगलक्षणत्वात्, बहिरंगस्तुक् छकारसंनिपातापेक्षत्वात्, अन्तरंगा एते विधयः प्रागेव तत्सन्निधानाद्भविष्यन्ति ॥

संहितायाम् । संहितायामिति । विषयसप्तमीयं कार्यिनिमित्तयोः संहिता-

यां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीत्यर्थः ।वक्ष्यति इको यणचीति अनन्तरन्तु विधिमतिक्रामतोभिप्रायो मृग्यः ।दधि-अत्रेति । ननु चेको यणचीत्यधिकरणसप्तम्येषा, तच्चाधिकरणमौपश्लेषिकादन्यद्वर्णेषु न संभवति, तत्राच्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो यण्वर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च न भविष्यतीति नार्थः संहिताधिकारेण,ज्ञापनार्थं तु एतज्ज्ञापयति कालव्यवायो निर्दिष्टपरिभाषायां नाश्रीयतइति, तेनोत्तरपदाधिकारेपि विधीयमानं कार्यमलुगादि कालव्यवधानेपि

भवत्येव । आखरेष्ट इत्याखरे स्थः, अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादि ।

क्ङे च । ककारेकार उच्चारणार्थः विदिमिदिच्छिदेः शाच्छोरन्यतरस्यामित्यादि निर्देशात् । अधिकारे द्वौ पक्षौ, अर्थाधिकारः शब्दाधिकार इति, तत्राद्ये पक्षे पूर्वसूत्रे कृतादिप्तस्य धातोर्ह्रस्वेन विशेषणात्तदन्तं ह्रस्वशब्देन प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात् शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द एवात्रानुवर्त्तते न पूर्वप्रकृतोर्थः न चेह किंचिद्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्यभावाद्घ्रस्व

एवागमी भवति, तत्रेह द्वितीयः पक्ष आश्रित इत्याह । ह्रस्व एवात्रागमीति किमेवं सति सिद्धं भवति, तत्राह, तेनेति ।यदि तु ह्रस्वान्तस्य तुक् स्यात् तुको ऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्धलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात्,ह्रस्वमात्रे त्वागमिति नायमभ्यासस्यावयवो हलिति न भवत्येष प्रसंगः । कथं पुनर्ह्रस्वआगमिति तुगभ्यासग्रहणेन न गृह्यतइत्यत आह । नावयवावयव इति । इतिकरणो हेतौ, यद्यवयवावयवस्समुदायावयवो न भवति एवं तर्हि शेरतइत्यत्र रुडागमः

सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोऽपि सार्वधातुकस्य समुदायस्यावयवो न स्यात् तत्र को दोष: शीङ: सार्वधातुके गुण इति गुणो न स्यात्, रुटा-व्यवधानात् स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात् सार्वधातुकं तु व्यवदधात्येव, कुतश्चैष न्यायोऽवयवावयव: समुदायावयवो न भवतीति, लोके तावद्देवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोऽङ्गुलिर्देवदत्तस्याप्यवयवो भवत्येव साङ्गुलिर्देवदत्त इति, तस्मादयमत्राभिप्राय: क्ङआड्माङोश्चेत्येक एव योग: कर्त्तव्य: चकारादनन्तरस्य

प्राक्कृतस्य च एवं सिद्धे यद्योगविभागं चकारांच करोति तस्यैतत्प्रयोजनं प्रकृतस्य तदन्तस्य प्रहाणेन केवलं ह्रस्वमेवानुवर्त्तयिष्यामीति, यदि त्वागमस्तुक् समुदायस्यावयव: स्याद् एष यत्नोनर्थक: स्यादिति ।

आङ्माडोश्च । आङ्माडोर्ङिद्विशिष्टयोरुपादाने प्रयोजनमाह । आङो ङित इति । अर्थविशेषसंपादनार्थं ङिद्विशिष्टयोरुपादानमित्यर्थ: । आच्छायाया इति । आङ् मर्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पंचम्यपाङ्परिभि-

रिति पंचमी । आच्छायमिति । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभाव: । माच्छिददिति । इरितो वेत्यङ् ।आछाया आच्छायेति ।स्मरणे चात्राकार: वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ प्रमेति । प्रपूर्वान्माङ आतश्चोपसर्गइत्यङ् अत्र धातोर्ङित्वेपि टाबन्तो न ङित्, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्याप्यस्य ग्रहणस्य प्रसंग:, अत्रोभयत्रापि पदान्ताद्वेति विकल्प एव भवति ॥

दीर्घात् । उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान् अचरितार्था च पंचमी तेन दीर्घादिति पंचम्या छइत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां छकारस्यैव तुका भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकरोति । दीर्घात्परो छ इत्यादि । अनेन पंचम्या अन्वयो दर्शितः प्रक्रमाभेदाय तु छकारस्य निमित्तत्वन्दीर्घस्य च कार्यित्व दर्शयति । तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्येति । अत्र च लिंग शाच्छा, विभाषासेनासुराच्छायेत्यादि निर्देशः अव्यवधिमद्भावस्य विवक्षितत्वादधिकरणभावस्य च विवक्षित-

त्वात्तस्मिन्पूर्वस्येति सप्तमी कृता । ह्रीच्क्रतीति । ह्रीच्छ लज्जायां, म्रेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अपचाच्छायतइति । छो छेदने यङ् दीर्घोंकित: ।

पदान्ताद्वा । प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहण पदान्तविधिरयं तुग् यथा स्यात्पदविधिर्माभूदिति, तेन समर्थपरिभाषानुपस्थानात् तिष्ठतु कुमारीच्छत्र हर देवदत्तस्येत्यत्रापि विकल्पो भवति ॥

इको यणचि । इको यणादेशो भवतीति । इकां यणां च साम्यादयथासंख्यं भवति, आन्तर्यतो वा व्यवस्था । इक इति किम् । व्यंजनस्य माभूत्, वागत्र । कुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति, यत्र च कुत्वादेरप्रसंगोऽपदान्ते पचतीति तत्रापि प्रसंगः नैष दोषः दीर्घादिति वर्त्तते, तच्च तत्रैव पंचमीनिर्देशेपि स्थानिभूतमिहापि तथैवानुवर्त्तते, यदि दीर्घस्य यण् भवति कथं दध्यत्र मध्वत्रेति, ह्रस्वस्येत्येतदप्यनुवर्त्तते, तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यविधानान्न व्यंजनस्य

प्रसंगः प्लुतस्य च प्रकृतिभावेन भवितव्यं, चयनं चायक इत्यादावेचामयादयोऽपवादा ना प्राप्ते तस्मिंस्तदारम्भाद् देवेन्द्रः खट्वौदनमित्यादौ गुणवृद्धी बाधिके भविष्यतः यथा सत्यपीग्ग्रहणे दधीन्द्रादौ सवर्णदीर्घत्वम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनमिको यणोवाचि यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति, किंचान्यत प्राप्नोति, शाकलं, न च तस्याप्यत्यन्तबाधः आरम्भसामर्थ्यात्, एवं सति सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेग्ग्रहणेन संपाद्यते ।

इक: प्लुतपूर्वस्येति। प्लुत: पूर्वो यस्मात्स तथोक्त: प्लुतात्परस्येत्यर्थ:। भो३ इ इन्द्रेति। भो इ इन्द्रइति स्थिते भोशब्दस्य गीतिवशात् प्लुत, इकार: स्वरादिपाठान्निपात: प्रगृह्यसंज्ञकस्तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधीयते, सवर्णदीर्घबाधनार्थमित्येतत्वाद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तम्। प्लुतपूर्वस्येति। प्लुतग्रहणमपि मात्रि-कद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताच्परिग्रहार्थं तेन चतुर्मात्रादावपि भवति, तथा च छन्दोगा गायन्ति सामन्येव चायमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगस्यानुकरणम्, एवं तावद्भाष्ये

स्थितं, वृत्तावप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

वान्तो यि प्रत्यये । कस्य पुनरयं वान्तादेशः एच इति वर्त्तते, यद्येवमेदैतोर-पि प्राप्नोति, चेयं जेयं, रैयतीति, एवं तर्हि वान्तग्रहणं न करिष्यते, एचोयवायाव इत्येव, इहापि तर्ह्ययादेशः प्राप्नोति, चेयं जेयमिति, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे, क्रय्यस्तदर्थे-इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति एचो यदि भवति क्षिज्योरेवेति, एवमपि रैयतीत्यत्रा-यादेशः प्राप्नोति, रैशब्दश्छान्दसः, दृष्टानुविधिश्छन्दसि, भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो

भाष्यविरोधादसाधुः यद्येवं नियम आश्रयिष्यतेऽनोष्ठस्य यदि भवति, दिज्यो-रेवेति, ततः शक्यार्थ इति द्वितीयो योगः दिज्योरपि शक्यार्थ एवेति, सिध्यति, सूत्रस्य तु को निर्वाहः उच्यते । वान्तशब्दोयं सन्निहिते वान्ते वर्त्तते न यत्र कुत्रचित् सन्निहितश्चौदोत्स्थानिकः पूर्वत्र यथा संख्यसंबन्धात् तत्र यथा यः कश्च न वान्तादेशो न भवति तथान्यस्थानिको न भविष्यति, विशिष्टस्यैव संनिधानात् । तदिदमुक्तम् । योयमेचः स्थानइति । बाभ्रव्यइति । मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति व

यज्ञमण्डुशब्दो गर्गादिः शंकुपिचुशब्दाभ्यां तदर्थं विकृतेःप्रकृतावित्यत्रार्थे उगवादिभ्यो यत् नावा तार्यं नाव्यं नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । अध्वपरिमाणे चेति ।भाषार्थ-मिदं गव्यूतिःक्रोशयुगम् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । धातोरिति किमिति ।न तावदविशेषेण नियम-प्रसंगो यि प्रत्यये यदि भवति तन्निमित्तस्यैवेति,एवं हि वान्तो यि प्रत्यये तन्नि-मित्तस्येति विशिष्टविधिराश्रयणीयः योगविभाग एव कारो नियम इति सर्वमेत-

दनर्थकमापद्येत, तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः । स तु विशिष्टो विषयः प्रातिपदिकमपि संभाव्येतेत्युत्तरम् । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यादिति । एचस्तन्निमित्तत्वात् । अत्र न स्यादिति । विपर्ययात् । उपोयतइति । वेञः कर्मणि लट् आत्मनेपदं, यक् यजादित्वात्संप्रसारणम्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्धातुग्रहणेन ग्रहणम् । औयतेति कर्मण्येव लङ् । लौयमानिरिति । अत इञ्, आदिवृद्धिः ननु चात्र गुणः

पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरंगो वृद्धिरपि बाह्यतद्धितापेक्षत्वाद्बहिरंगैव, सत्यम् । औयतेत्यत्रैवदुभयं नास्ति तदर्थमवश्यं योग आरब्धव्य: आरब्धेनैव सिद्धत्वादुपोयतइत्यादिकं प्रत्युदाहृतम् । एवकारकरणं किमिति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थत्वे हेतुर्न त्वेवकार करणमपीति प्रश्न: । इष्टतोवधारणार्थ इत्युत्तरम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । उदाहरणे शक्यार्थे कृत्य: प्रत्युदाहरणे त्वावश्यके। क्रय्यस्तदर्थे । क्रय्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि कृत्यविधानात्

प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थस्तूपसर्जनं, तत्र यदि प्राधान्या-
तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परामृश्येत् तदयुक्तं, तथाहि । यदि स एवार्थस्तदर्थ इति
तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव क्रय्यशब्दस्य तस्मिन्नर्थे वृत्तेनार्थस्तदर्थग्रहणेन अथ
सोऽर्थो यस्य तदर्थः शब्दस्तस्मिन्नभिधेयइत्यर्थः तदप्ययुक्तं, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्
अतो गुणीभूतोऽपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यतइति दर्शयति । तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्न-
भिधेयइति । क्रयार्थं यः प्रसारित इति । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्यापणे यद्द्रव-

स्थापितमित्यर्थः ।क्रेयमिति ।मूल्येनोपादेयमित्यर्थः । न चेहास्ति क्रय्यमिति आपणे विक्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः ।केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्त्ततइत्याहुः । तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यमित्युच्यते ।

मय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि । वीत्येतस्येति । वीगत्यादिषु, अजेर्व्यघञपोरिति वा । हृद्य्या इति । आकारस्यायादेशः ।

एकः पूर्व्वपरयोः ।वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्व्वापर्येणावस्थितौ निर्दिश्येते

आदचि आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो गुणादिरेकादेशो भवतीति सूत्रार्थः अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थं, स्थाननिर्देशार्थं, असति हि तस्मिन्नाकृष्ण इत्यादौ स्थाननिर्देशाभावात्कस्य गुणादिरादेशः स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम् । आदित्यादिका पंचमी अचीत्यादिकायाः सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपरयोर्गुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन तदाह । पूर्वपरग्रहणमित्यादि । द्वयोरादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ।

असति तु तस्मिन्कस्य स्यादित्यत आह । एकस्यैव स्यादिति । ननु द्वयोरपि षष्ठीप्रक्लृप्तिरुक्ता तत्राह । नोभे सप्तमीपंचम्याविति । नोभे प्रकल्पिके भवतो युगपन्न प्रकल्पिके भवत इत्यर्थः इतिकरणो हेतौ, तत्राद्गुण इत्यत्राचीत्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्था, आदित्येषा तु पंचमी न क्व चिच्चरितार्था, ततश्च सैव सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति इत्यच एव स्थाने गुणः स्याद्वृद्धि-रेचीत्यत्र तु गुणविधौ पंचमी कृतार्थेति तस्या एचीति सप्तम्यकृतार्था षष्ठी

प्रकल्पयेदित्यवर्णस्यैव वृद्धिः स्यात् उपसर्गादृति धातावित्यादौ द्वयोरप्यकृतार्थ-त्वेपि पर्यायेण परस्परषष्ठीप्रक्लृप्तिः स्यान्न युगपत्कार्यित्वं निमित्तत्वं च, द्वयोर्युगपद्विरोधात् ततश्च कार्यमपि पर्यायेण स्यात् तस्मात्पूर्वपरयोरिति वक्तव्यं न वक्तव्यमेकग्रहणसामर्थ्यादिन्तादिवच्चेति वचनाच्च पूर्वपरयोर्द्वयोरेवादेशो भविष्य-ति नान्यतरस्य, सत्यम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थं तु पूर्वपरयोरित्युक्तमन्यथा युगपत षष्ठी-प्रकल्पनद्वारेण विवक्षितप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अथ किमर्थमेकग्रहणं

प्रथमनिर्दिष्टमितक्रम्य चरमनिर्दिष्टस्य पूर्वपरयोरित्यस्य प्राक् प्रयोजनमुक्तं, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् कथं, सतः कार्यिणः कार्ये कार्येण भवितव्यं, कार्यस्य च गुणादेर्विशेषणमेकग्रहणम् । ननु चाद्गुण इत्यादावेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानं संख्याया विवक्षितत्वादुपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावात्तश्चैक एव गुणादिरादेशो भविष्यति । स्यादेतत् । आदेशस्य विधेयतया प्राधान्यात्प्रधाने च ग्रहं संमाष्ठीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वादनेकादेशप्रसंग इति, तदसत् । ग्रहं

शेषितयोद्दिश्य संमार्गो हि विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहितं शेषित्वमुपगच्छति शास्त्रान्तरे च विज्ञाता ग्रहाः संख्यान्तरान्विताः तत्रैकत्वविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेति कृत्वा ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते, नैवं गुणादिरादेश इत्येकत्वं विवक्षितं प्राजापत्या नव ग्रहा इति शास्त्रान्तरविहितनवग्रहोद्देशेन संस्कारः संमार्गो विधीयते, तत्र श्रुतमप्येकत्वं नोद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते, तत्र संख्यान्तरान्वित-तया विहितत्वात् ततश्च तद्विवक्षायां तदपि विधेयं स्यात्ततश्च वाक्यभेदप्रसंगः

वचनव्यक्तिभेदाद् यो ग्रहस्तं समाष्टिं तं चैकमिति, इह तु विधेयतया गुणादेः प्राधान्येपि विशिष्ट विधिसंभवाद् न वाक्यभेदप्रसंगः अविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमेकत्वं लोकवत् तद्यथा लोकेनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति, न चोच्यते एकमिति एकमेव चासौ करोति, न चाथप्रकरणादिना तत्रैकस्य करणं, तदभावेपि दर्शनात्तस्मान्नार्थ एकग्रहणेन तत्राह । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थमिति । यथा पुनः पृथगादेशप्रसंगस्तथा दर्शयति । स्थानिभेदादिति । पूर्वपरयोरिति निर्देशात्स्था-

निभेद: प्रतीयते, ततश्च तद्वशादादेशेपि श्रुतमप्येकत्वमविवक्षितं स्यादित्यनेकादेश-प्रसंग: इत्यर्थ: । अवश्यं चैतदेवमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तेन दर्शयति । भिन्नादिषु नत्ववदिति । यथा रदाभ्यां निष्ठा तो न:पूर्वस्य च द इति नत्वमेकत्वाविवक्षया प्रतिस्थानि भवति तद्वदत्रापीत्यर्थ: । भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातं, न तावद्गुण-भूतस्थान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युक्ता प्रधानानुरोधी हि गुणो भवति न पुनर्गुणानुरोधी प्रधानं,यच्चोक्तं भिन्नादिषु नत्ववदिति,तत्र न खलु नत्व-

वदिति, तत्र न खलु नत्वविधावेकत्वस्याविवक्षिततया द्वौ नकारौ भवतः किं तर्हि पूर्वस्य चेति चकाराद्वाक्यभेदोवगम्यते, तत्र पूर्वेण निष्ठातो नत्वं, परेण धातु-दकारस्य, इह चोभौ साभ्यासस्येति प्राणिणि प्रतीत्युपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य अनितेरित्येव णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति स्थानिनिर्देशार्थमुभौग्रहणं न कर्तव्यमुभौ नकारौ णत्वमापद्येते इति, तस्मादादेश-ार्थमुभौ ग्रहणं विज्ञायते साभ्यासस्यानितेर्यौ नकारौ द्वौ तयोरुभौ णौ भवत

इति, तेनात्रापिनैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवत: किन्तूभोग्रहणादिति न कश्चिद्दोष: । इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किंचित्सकृदनुष्ठीयते, यथोपनयनमाधानमाचमनमिति, नह्युपनीत: पुनरुपनीयते, नाप्यग्न्याहित: पुनरग्नीनाधत्त । नाप्याचान्त: पुनराचामति असति निमित्ते किंचिदसकृद्यथा ज्योतिष्टोमादय: यथा पूर्ववया ब्राह्मण: प्रत्युत्थेय इति योयो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते ब्राह्मणो न हन्तव्य: । सुरा न पेयेति प्रतिव्यक्ति निषेधोनष्ठीयते, न पुनरेकं

ब्राह्मणमहत्त्वैकांच सुरामपीत्वान्यत्र कामचार: व्याकरणं च स्मृतिस्तदिग्हाद्गुण इत्यनया स्मृत्या गुण: कर्त्तव्य इति चोदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां व्यक्तौ गुणो कृते कृत: शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत, तस्मात्प्रत्युत्थानादिवदावर्त्तते, किम्पुनरत्र निबन्धनं किंचित्सकृत्क्रियते किंचित्पुन: पुनरिति उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कार: सकृच्चासौ संस्कृतोध्ययनादिषु योग्यो भवति, आधानमप्यग्निसंस्कारार्थं संपन्नेष्वग्निषु प्रयोजनाभावात्पुनर्न

क्रियते, आचमनमपि शौचार्थमिति असति निमित्ते पुनर्न क्रियते, ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्याश्चेत्प्रत्यवायपरिहाराय वसन्ते क्रियन्ते, अथ काम्या अमुष्मिन् लोकएनमप्सरसो जाया भूत्वोपशेरतइति, ततस्तमभ्युदयं भूयोभूयः परीप्सुभिः पुनः पुनरनुष्ठीयन्ते पूर्ववयोब्राह्मण-प्रत्युत्थानाकरणे दोषः करणे चाभ्युदयो दर्शितः ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविरआयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति । तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हाणार्थं पुन:पुनरनुष्ठीयन्ते नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्ति: तथा ब्राह्मणवधे च सुरा पाने च दोष उक्त: स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते, इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शित: एक: शब्द: सम्यक् ज्ञात: सुप्रयुक्त: स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति प्रत्यवायश्च याज्ञे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शित: ते सुरा हे लय इति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्येति च, अत एव तदपि गुणादिकं

पुनः पुनरनुष्ठीयते, तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयोनुष्ठाननिबन्धनमेतच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वार्त्तिककारेण प्रोक्तं भाष्यकारेणोपपादितमित्यस्माभिरप्यत्रैव व्युत्पादि॥

अन्तादिवच्च। अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविविशेषापेक्षायां पूर्वपरयोरित्यनुवृत्तेस्तस्य च वक्ष्यमाणगुणाद्यादेशविशेषणत्वादेकादेश इति लभ्यते, तदिदमुक्तम्। एकः पूर्वपरयोरिति वर्त्तत इत्यादि। कः पुनरत्रातिदेशार्थः

किं यावेकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति, किं वा ऽकृतएकादेशेन तमेवैकादेशमपेक्ष्य यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिवद्भवतीति, यदि वैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ वर्णौ तयोः समुदाययोरन्तादी तयोरेकादेशोऽप्यन्तादिवद्भवतीति तत्राद्यपक्षस्तावन्न संभवति, एकादेशेन पूर्वपरयोस्तत्स्थानिनोर्निवर्तितत्वात्, कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्स्यात्, द्वितीये पक्षे वृक्षावित्यत्र वृक्ष औ इति-स्थिते सुबसुपोरेकादेशः सुबपेक्षस्य कस्य चित्परस्याभावात्परादिवन्न स्यात्

अतस्तृतीयः पक्षः आश्रीयते। नन्वयमपि पक्षो न संभवत्येव तथाहि। ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धुरु इति स्थिते पूर्वोवर्णः उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धुशब्दस्य स एकादेशे नास्त्येवोकारस्य निवर्त्तितत्वात् यश्चास्ति धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्थानी उकारः अनारम्भकत्वात्, एवन्तर्हि यद्व्यपदेशयुक्तस्य स्थानिनो पूर्वपरा-वन्तादीतद्व्यापदेशयुक्तस्यैकादेशोऽप्यन्तादिवदित्यर्थः। एतदुक्तं भवति, एकादेशात्प्राक्पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो दृष्टः

प्रातिपदिकमिति वा सुबन्तमिति वा स व्यपदेश एकादेशे कृतेपि भवतीति, तदिद-मुक्तम् । यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि । तस्येत्यनेन एकादेशात्प्राग-वस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते, अन्तादिशब्दाभ्यां च एकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्यनेनापि तदुक्तं भवतीत्यारभ्यानन्तरं यदुक्तमस्माभिस्तद्दर्शितम् । एषोतिदेशार्थ इति । अतिदिश्यतइत्यतिदेशः अतिदेशश्चासावर्थश्चेत्यतिदेशार्थः कर्मधारयोऽयमर्थोत्रातिदिश्यतइत्यर्थः । वर्णाश्रय-

विधावित्यादि । वर्णस्वरूपमाश्रित्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्भावेनातिदिश्यतइत्यर्थः । तत्कथं नात्र ताद्रूप्यनिबन्धनं कार्यमतिदिश्यते, योयमन्त आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्वदयमेकादेशो भवति। तत्प्रयुक्तं कार्यं लभतइति। एवं च तद्वच्चेत्येव वक्तव्यं स्यात्, तच्छब्देन, पूर्वापरौ परामृश्यतेते, एवं हि सिद्धेन्तादिवदितिवचनादन्तादित्वप्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत् लिंग वात्र भवति तुक्यसिद्धवचन, मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिवद्भावा-

वेनातिदिश्यतइत्यर्थः। तत्कथं नात्र ताद्रूप्यनिबन्धनं कार्यमतिदिश्यते, योयमन्त आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्वदयमेकादेशो भवति। तत्प्रयुक्तं कार्यं लभतइति। एवं च तद्वच्चेत्येव वक्तव्यं स्यात् तच्छब्देन पूर्वापरौ परामृश्येते, एवं हि सिद्धेन्तादिवदितिवचनादन्तादित्वप्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत् लिंगं चात्र भवति तुक्यसिद्धवचन, मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिवद्भावादेव तुकः सिद्धत्वादनर्थकं तत्सायत्। खट्वाभिरिति। तपरकरणन्तु

यत्रैकादेशो नास्ति तदर्थं स्यात्, शुभंयामिरिति। जुहावेति। अभ्यस्तस्य चेति ह्वयते, संप्रसारणे कृते जुहु-आ इति यत्पूर्वरूपत्वमाकारस्य तन्नादिवद्भवति योयमादिराकारस्तद्वन्न भवति, तेन आत औ णल इति न भवति। अस्यै अश्वइति। स्याटो विभक्त्यैकारस्य योयं वृद्धिरेचीति वृद्धि रेकादेशः स परस्यादिवन्न भवति, तेनैडः पदान्तादतीति न भवति, यत्र तु युगपदुभयमाश्रीयते अन्तश्चादिश्च तत्राप्यन्तादिवद्भावो न भवति यथैतेर्लिङीति, ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्येणो विधीयमान-

मभीयात्परीयादित्यादौ न भवति, यदि ह्ययमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद् बुद्ध्या गृह्येत स तदानीमेव कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात् एवं परं प्रत्यादिवत्वे तदानीमेव पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावोऽप्यनुपपन्नः एकस्योभयापेक्षाया युगपत्पारतन्त्र्यस्य विरोधात्। पूर्वापरेति। यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी यथा भुवोऽस्तिः, समुदायश्चात्र निवर्त्यते ततश्च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किंचिदस्ति न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम्। स्यादेतदवयवयोरपि निवर्त्यमानत्वात्तयोरपि स्थानित्वमित्यत

आह । तत्रेति । इतिकरणद्वयमपि हेतौ, तत्र समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्तिमन्तरेणावयविनो निवर्तयितुमशक्यत्वादवयवयोर्निवृत्तिः न त्वादिष्टत्वादित्यर्थः ततश्च तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावान्न प्राप्नोति, साक्षाच्छ्रुतस्यैव च स्थानिनस्तत्राश्रयणात् इष्यते च तदर्थमन्तादिवद्भावो विधीयते, ननु विपरीतमिदम् अवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति, पूर्वपरयोरिति, द्विर्वचननिर्देशात् तयोरेव स्थानित्वं श्रुतं न समुदायस्य शब्दोस्ति, द्वयोस्तु निवर्तमानयोरर्थात्समुदायो-

निवर्ततइत्यैतावत् तथा च पूर्वसूत्रे स्थानिभेदाद्भिन्नादिषु नत्ववदित्युक्तम् । तच्चान्यत्रापि उक्तम्, यो ह्युभयस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन वृद्धश्यर्थ इत्यत्ररपरत्वं भवत्यृकारस्यापि स्थानित्वादिति । भवतु वा स्थानित्वमवयवयोरानुमानिकं, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः कथं, स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे सिद्धे आदेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थं ततश्च स्थान्यप्यानुमानिक आश्रितः यथा एरुः पचत्वित्यत्र, अत्र हि

इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवत्येवमप्यत्रावयवयोरानुमानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भावः एवं तर्ह्यनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः अल्विध्यर्थमिदं यथा क्षीरपेण सुरापेणोत्तरपदविभक्त्योरेकादेशस्यान्तवद्भावादेकाजुत्तरपदे णः इति णत्वमल्विधिरपि भवति, ननु चानल्विधाविति प्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयेष्वेव कार्येषु, अस्य त्वेकादेशस्योत्तरपदं प्रत्यवयवत्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयमच्त्वं तु स्वत एव

सिद्धं, ततश्च यथा रुदितामित्यत्र स्वाश्रयं वलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातुकत्वमाश्रित्य रुदादिभ्यः सार्वधातुक इतीड् भवति, तद्वदिहापि स्थानिवद्भावकृतमुत्तर पदावयवत्वं स्वाश्रयं चाचुत्वमाश्रित्य णत्वं भवति, यत्तु स्थान्यल्स्वरूप निबन्धनं तत्रेष्यतएव यथा वृद्धाभिरित्यादावैस्भावादि, तस्माच्चिन्त्यमस्य प्रयोजनम् ॥

षत्वतुकोरसिद्धः । षत्वे तुकि चेति । षत्वशास्त्रे तुक्शास्त्रे चेत्यर्थः । एकादेश इति । एकादेशशास्त्र माद्गुण इत्यादीत्यर्थं । असिद्धो भवतीति । सिद्धो निष्पन्नस्ततो ऽन्यो ऽसिद्धः तत्र शास्त्रस्वरूपं तावन्निष्पन्नमिति परत्र परशब्द-प्रयोगादिवार्थो ऽवगम्यते, तत्कार्यकरणाच्च सादृश्यं तदाह । सिद्धकार्याणि न करोतीत्यर्थ इति । षत्वतुक्शास्त्रसन्निधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं कार्य्यं न करोति न प्रवर्तयति न प्रतिपादयतीत्यर्थः सूत्रस्य प्रयोजनमाह । असिद्धवचनमिति

आदेशे कृते यत्कार्यं तद्वेतकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम् आदेयो लक्षणन्निमित्तम-स्येति कृत्वा, तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम्, उत्सर्गः स्थानी, सामान्योत्सृष्टत्वात्स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणन्तस्य भाव: प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम् कौसिचदिति । लिपिसिचिह्वश्चे ति च्लेरङ् कशब्दात्सो रुत्वम्, अतो रोरप्लुताद-प्लुत इत्युत्वम् गुण: । एङ: पदान्तादतीति । परम्प्रत्यादिवद्भावादिति ।
आदिवद्भावे हि औसिचदित्येतदन्तं पदं, तत: सकार:पदादिर्न भवतीति सात्पदा-

द्योरिति निषेधाभावादेकादेशमोकारमिणमाश्रित्य षत्वं प्राप्नोति तदसिद्धत्वान्न भवति असिद्धत्वे हि षत्वाशास्त्रत्प्रत्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात्को असिद्ध- दित्येवमवस्थितम्पदरूपम्भवति, तत्राकारेण व्यवधानात्षत्वाभाव: ।कोस्येति । इदम: षष्ठोकवचनम् त्यदाद्यत्वम् टाङसिङसामिनात्स्या इति स्यादेश:हलि लोप: शेष म्पूर्ववत् एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि दर्शितानि इतरस्य दर्शयति ।अधीत्य प्रत्येति । एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि । असिद्धत्वे हि तुक्शा-

स्त्रसन्निधावधिइइयेत्येव स्थितं पदरूपं भवति, ततश्च ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्रवर्त्तेत, यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते तदा षत्वे नास्ति, दोषः, कथमोकारस्तावत्स्वाकार्यं षत्वं न करोति, यौ तु ततः पूर्वौ ककारयकारौ तदाश्रयमपि षत्वं न भवति तेनैवौकारेण व्यवधानात्, तुकि नेष्टसिद्धिः कथमेकादेशेन ह्रस्वस्य निवर्तितत्वात् । न चैकादेशः स्वकार्यन्न करोति, अनेन स्थानिनः प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुकि शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयणीयम्, आह च स्थानिवद्वचनानर्थक्यंच शास्त्रा-

सिद्धत्वादिति । सम्प्रसारणङीट्स्विति । सम्प्रसारणे ङौ इटि च य एकादेशस्त-
स्यासिद्धत्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । शकहूष्विति । शकान् हूयतीति यजादित्वात्सम्प्रस
ारणात्पूर्वत्वं वक्तव्यः । शकहूष्विति । शकान् ह्वयतीति यजादित्वात्सम्प्रसारणात्पू
र्वत्वं क्विप्, हल इति दीर्घः परिवीष्विति । व्येञः परिपूर्वात् क्विबादि पूर्ववत्
असिद्धत्वात्षत्वन्न प्राप्नोतीति । पूर्वरूपस्यासिद्धत्वे हि शकहुवा इत्येवमवस्थितं
पदरूपम्भवति । वृद्रैच्छत्रमिति । अपचेच्छत्रमिति । पचेर्लिङ् उत्तमैकवचनमिट् शप् ।

आद्गुणस्यासिद्धत्वादिति ।असिद्धत्वे हि तस्य वृद्धाइच्छत्रम् अपचइच्छत्रमित्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति,अत्र सम्प्रसारणे तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्य एकादेशोऽसिद्ध इत्युच्यते न चात्रैकादेशस्य श्याप: दीर्घेण निवर्तितत्वात् न च दीर्घस्य स्थानिवद्भावादेकादेशग्रहणेन ग्रहणमल्विधित्वात् डीटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव,अथ वा लाघवार्थं पदस्येति वक्तव्यम्,अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् तेन पदान्तस्य पदादेश्च य एकादेश: सोऽसिद्ध इत्येषोऽर्थो भवति, यद्येवंसुपिप्पला ओषधीस्कृधीत्यत्रौषधि

शव्दाद् द्वितीयाबहुवचनम् ओषधेश्च विभक्तावप्रथमाया मिति दीर्घः ततःप्रथमयोः पूर्वसवर्णदीघः रुत्वविसर्जनीयौ, अत्रेदानीं कःकरत्करतिकृती ेति विसर्जनीयस्य सत्वमिष्यते, तत्र प्राप्नोति पदान्तपदाद्योरिति वचनात् ।एकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् इणा उतरो विसर्जनीय इती णः ष इति षत्वं प्राप्नोति अविशेषेणासिद्धत्वे ओषधीअस् कृधीत्येवमवत्थानादिणा उत्तरत्वाभावात्षत्वाप्रसंगात्सत्वं सिध्यति ।ज्ञापकात्सिद्धम् ।यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशव्दं पठति तज्ज्ञापयति

नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वम्भवतीति यदि स्याद्भावृशब्दान्डसि ऋत उदि त्युत्वे एकादेशे रपरे च कृते रात्सस्ये'ति सकारलोपे कृते षष्ठीसमासे ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेस्य इत्यलुकि रेफस्य विसर्जनीये ऋत उदि त्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादिदुदुपधस्य चेत्येव षत्वे सिद्धे कस्कादिषु तत्र पठेत् पठति, च ततो ज्ञायते नैकादेशात्परस्य षत्वमिति, शकहूष्वित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति, कश्च तुल्यजातीयः यः कुष्वोरनन्तरः

इह च वेञः क्विपि संप्रसारणे पूर्वत्वे च ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुकि प्राप्त पूर्वत्वस्य सूत्रेणासिद्धत्व प्राप्ते पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावादुदिति तुग्भवत्येव, नहि उ आ इत्येकादेशात्प्रागवस्थायामाकारः पदान्तो नाप्युकारः पदादिः विभक्तेरभावात्, न चैकादेशात्प्रागेव कृदन्तत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिरेकादेशस्यान्तरंगत्वात्, अथापि प्रागेवविभक्त्युत्पत्तिरेवमपि उआम् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः सुबन्तं हि पदं न तु ततः पूर्वम्

अथापि भ्याम्प्रभृतावुआभ्यामिति स्थिते स्वादिष्विति पदसंज्ञायां पदान्तपदा-द्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपरयोरिति वर्तते अन्तादिग्रहणाच्च, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः परस्य चादिस्तयोरेकादेशो सिद्ध इत्यर्थः संपद्यते, आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येव, किमर्थं पुनः षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदाश्रयत्वा-द्बहिरंगस्यैकादेशस्यैकपदाश्रयत्वेनान्तरंगयोः षत्वतुकारसिद्धम्बहिरंगमन्तरंगस्त्येवा-

अथापि भ्याम्प्रभृतावुआभ्यामिति स्थिते स्वादिष्विति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपरयोरिति वर्तते अन्तादिग्रहणाच्च, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः परस्य चादिस्तयोरेकादेशो सिद्ध इत्यर्थः संपद्यते, आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येव, किमर्थं पुनः षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरंगस्यैकादेशस्यैकपदाश्रयत्वेनान्तरंगयोः षत्वतुकारसिद्धम्बहिरंगमन्तरंगइत्येवा-

सिद्धत्वं सिद्धं, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति यत्र बहिरंगस्यान्तरंगस्य वाऽचोरानन्तर्य निमित्तत्वेनाश्रितं तत्र बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्ततइति, तेनाक्षाद्यूरित्यत्र बहिरंगस्याप्यूठो सिद्धत्वाभावाद्यणादेश: सिद्धो भवति, अयमेवार्थ: परिभाषारूपेण पठ्यते नाजानन्तर्यं बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति ॥

आद्गुण: । गुणग्रहणं किम्, यावता ऽचीति वर्त्तते, एक: पूर्वपरयोरिति, च तत्रान्तर्यत: कण्ठतालव्ययोरकारेकारयो: स्थाने तादृशे

एवैकारो भविष्यति, कण्ठ्यौष्ठ्योश्चाकारोकारयोः स्थाने तादृश एवौकारो भविष्यति, न चैकारौकारयोरपि प्रसंगः वृद्धिरेचीति नियमात् तदिदानीं नियमार्थम्, ऐचोरनेनैव सिद्धत्वात् एच्येव वृद्धिर्भवति उभयथा नियमश्च व्याख्यास्यते वृद्धिरेवैचीति, इह तर्हि खट्वर्ष्य मालर्ष्य इति, प्रमाणतोन्तरतमो मूर्द्धन्य ऋकारः प्राप्नोति । उभयोर्योन्तरतमस्तेन भाव्यं, न चकारि उभयोरन्तरतमः अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयोरन्तरमः आकारस्तर्हि प्राप्नोति

उपसर्गादृति धाता वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति, ऋति धातावेवाकारो नान्यत्रेति प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति खट्वेन्द्र: प्लुतश्च विषये स्मृत: प्लुतविधाने हि सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम्, अस्मिन्कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततश्च पदोऽनुवाददोषप्रसंगात् प्लुतो न भविष्यति, इह तर्हि खट्वाईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेश: प्राप्नोति गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तपरकरणं सवर्णार्थमिति त्रिमात्रचतुर्मात्राणाम्-

गुणत्वादप्रसंगः तस्माद्गुणग्रहणं, श्लोकौ चात्र भवतः ।

आदेशश्चेद्गुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः ।
ऐदौतौ नैचि तावुकावृकारो नोभयान्तरः ॥
आकारो नर्हि धातौ स प्लुतश्च विषये स्मृतः ।
आन्तर्यार्थ्चितुमात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृद्धाशब्दान्डिः वृद्धाइइन्द्रमिति स्थिते अकारैकायोगुणश्च प्राप्नोतीकारयोः

सवर्णदीर्घश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घप्रसंगः तथा तच्छब्दाज्जश्शसोः शिः तइन्द्रं पचेरुत्तमैकवचनमिट् शप्, पतइन्द्रं नैष दोषः एकपदाश्रयत्वादन्तरंगो गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसंनिधानात् । लृकारस्य स्थानत इति । यथा चैतल्लभ्यते तथा लदित्यत्र व्याख्यातम् ।

एत्येधत्यूठसु । न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् । अस्ति ह्रस्यापि व्यभिचारः चङ्युपधाह्रस्वत्वे भवान् माप्रेदिधदित्यत्रेत्याहु

प्रष्ठौह इति । प्रष्ठं वहतीति छन्दसि सहः वहश्चेति ण्विः वाह ऊ डित्यूठ, संप्रसारणं, पूर्वत्वं, ततो वृद्धि । एत्येधत्योरेङिपररूपापवाद इति । वृद्धिर्विधीयतइत्यनुषंगः यथैव तर्हि एङि पररूपं बाधते एवमङि पररूपमपि बाधेत नाप्राप्ते पररूपेऽस्या वृद्धेरारम्भात् इत्यत आह । ओमाङोश्चैतत्त्विति । कुत इत्याह । येनेति । स तस्य बाधको भवतीति । तस्यैव बाधको भवतीति यावत्, तद्बाधस्यावश्यम्भावित्वात् तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात्, न चाप्राप्ते एङि पररूपे

इयं वृद्धिरारभ्यते, आङि पररूपे तु आ इतः एतः प्रेतः परेत इत्यत्र प्राप्ते उपैति प्रैतीत्यत्र त्वप्राप्ते तस्मान्न बाधते। परिहारान्तरमाह। पुरस्तादिति। अनन्तरे बाध्ये ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सहस्पर्धायां परत्वात्तदेव भवतीति भावः। अक्षौहिणीति। अक्षौहतेऽवश्यमिति आवश्यके णिनिः साधनं कृतेति समासः। स्वैरमिति। ईरगतौ, ईरणमीरः भावे घञ् स्वेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरं, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः क्रियाविशेषणात्वा-

ल्लोकाश्रयत्वाद्वा लिंगस्य नपुंसकत्वम् स्वेनाभिप्रायेणेरते गच्छतीति स्वैरी, सुप्यजाताविति णिनिः ईरिग्रहणमनर्थकम् पदास्वैरिबाह्येति निपातनात्सिद्धम्, पदास्वैरशब्दादिना मत्वर्थीयेन सिद्धम्, णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति ।
प्रादित्यादि । उढ ऊढि एष एष्य इत्येतान्युत्तरपदानि, इष्यतेरिच्छतेरिष्णातेर्वा यदा ण्यत् तदा प्रैष्यः यदा घञ् तदा प्रैषः एडि पररूपापवादो वृद्धिः ईष्यशब्दे तु प्रेष्य इति भवति, तथा आ ऊढा ओढा प्रौढेत्योमाङोश्चेति पररूपं

भवति, पूर्वोपात्तस्य ऋणस्यापनयनाय यदृणमन्यदुपात्तं तदृणार्णम्, दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ।

आटश्च । ईक्ष दर्शने, उभ उम्भ पूरणे उब्ज आर्जवे, ऋधु वृद्धौ, इत्येतेषामुदाहरणानि । चकारोऽधिकविधानार्थ इति । अस्यैव विवरणम् उस्योमाङोश्चेति । पररूपबाधनार्थ इति । उसि ओमि आङि च यत्पररूपं प्राप्नोति तद्बाधनार्थमित्यर्थः अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् । ओस्रीयदिति

अनर्थकेप्युसि पररूपविधानादत्र प्रसंगः ।

उपसर्गादृति धातौ । उपार्च्छतीति । ऋच्छ गन्तीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । प्रच्छको देश इति । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति गमिं प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं नर्च्छति प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम्, वा सुप्या पिशलेरिति हि विकल्पः । स्यादिति । तेनोत्तरार्थन्तपरकरणमिति भावः । धातुग्रहणमनर्थकम्, उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् यत्र चोपसर्गत्वन्न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन

प्रादेयोऽपि लक्ष्यन्ते, यथा नासिकाया नसुभावविधौ, इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं संभवति तत्किं धातुग्रहणेनेत्यत आह । उपसर्गग्रहणादेवेति । शाकल्यस्येदं शाकलम्, तस्य निवृत्यर्थं पुनर्धातुग्रहणं सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्वृद्धिर्विधीयतइति शाकलं बाध्यते, असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृतिभावः स्यादेव ॥

वा सुप्यापिशलेः । सुबन्तस्य धातोरसंभवात्सुबित्येतद्धातोरवयवद्वारकं विशेषणमित्याह । सुबन्तावयवे धाताविति । आचार्यग्रहणेनैव पूजाविकल्पयोरपि सिद्धयोः पुनर्वाग्रहणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजार्थताख्यापयितुं कृतम् ।

औतोम्शसोः । मां पश्येति । ननु चात्र गोतोणिदिति णित्वे सति परत्वाद्वृद्धौ कृतायामोकाराभावादात्वेन न भाव्यम् । आत्वविधानन्तु द्योशब्दार्थं स्यान्नहि तत्र णित्वमस्ति, गोत इतिवचनादित्यत आह ।

द्योशब्दोपीत्यादि । सत्यं यदि तत्र णित्वं न स्यात्, अस्ति तु तत्रापि णित्वं गोत इत्यस्यौकारान्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्वप्रसिद्धेस्ततः किमित्याह । तेनेति । शसा साहचर्यादिति । सुप एव हि शसोत्र सम्भवो नान्यस्याचीत्यधिकारात् । अचिनवमसुनवमिति । चिनोतेः सुनोतेश्च लङ् तस्थस्थमिपामित्यमि कृते विकरणस्य गुणावादेशौ ॥

एङि पररूपम् । इल प्रेरणे चुरादिः । ओखृ शाखृइति भूवादौ पठ्यैते
के चिद्धा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्तीति । यद्येवन्तेन सहास्यैकवाक्यतायाम्
असुबधातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् इत्यत आह । तच्चेति । अत्र व्याख्यानमेव
शरणम् । शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः तेषु
पररूपं वक्तव्यम् । कुलटाया वा, कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्देशोऽस्मिन्नर्थे लिंगम्,
अन्धुः कूपः बहूनि कुलान्यटति नैकस्मिन्कुलेऽवस्थितेति कुलटा पचादिष्वयम्प-

पठितव्य: अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् ।एवे चानियोगइति । नियोगोवश्यम्भवो, नियमोवधारणम्, ततोन्यत्रार्थं पररूपसम्भवति उदाहरणेऽ नवक्लृप्तावेवशब्द:, यथा क्वेव भोक्ष्यसइति, अवधारणे तु वृद्धिरेव भवति, अमैवाव्ययेन चातोस्तन्निमित्तस्यैव इहैव संतत्वाय ममैव हव्यान्यग्नइत्यादि, ओतुविंडाल: तुंवोविंनिपात-उपसंख्यानम् वीति सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधि: वकारादौ निपाते परत: तु नु इत्येतयो: पररूपम्भवति, तु वै त्वै अनुभूततमं चैकम्, नुवै न्वे, एक एवायं निपात:

अर्थभेदात्, यदाह न वा निपातकृत्वादिति । अत एव नैतद्वृत्तिकारेण पठितम् सूत्रे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम् इह त्वेडीत्येव सिद्धम् एडि परत एकादेशो भवतीति । रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा चामि पूर्वं इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ।

ओमाङोश्च । अद्योढेति । आङनाङोरेकादेश आङ्ग्रहणेन गृह्यत- इति भवत्युदाहरणम्, अत्र च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगमिति पूर्वमाद्गुणे कृते पश्चाददद्यशब्देन संबन्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाङो रूपमविनष्टमद्य आगत

इत्यादौ तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् । अकः सवर्णे दीर्घत्वमुबाध्यतइति । ननु च मध्येपवादन्यायेन वृद्धेरेव बाधो युक्तो न दीर्घत्वस्य, नैष दोषः । चकारोत्र क्रियते स पुनर्विधानार्थो भविष्यति ॥

उस्यपदान्तात् । भिन्द्युरिति । भिदेर्लिङ् यासुट्, झेर्जुस् । श्नसोरल्लोपः लिङः स लोपोनन्त्यस्येति सलोपः भिन्द्याउस् अनेन पररूपम् । अदुरिति दाञो लुङ् गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् आत इति झेर्जुस् अदा उस अनेन

पररूपम् । कोष्ट्रेति । ननु चानर्थकत्वादेवास्योसो ग्रहणं न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अनर्थकस्याप्युसो ग्रहणमिति तेन भिद्युरित्यादावप्युसि पररूपं भवति अत्र हि यासुडादिः समुदायोऽर्थवान् न तु तदवयव उस् । कोषितेति । वसेः क्तः वसतिक्षुधोरिट्, यजादिदित्वात्संप्रसारणं, शासिवसिघसीनां चेति षत्वं, तस्यासिद्धत्वादुसि न पररूपम्भवति, अस्य तु लाक्षणिकत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । अबिभयुरिति । भियो लङ् शपः श्लुः सिजभ्यस्तेत्यादिना झेर्जुस्, जुसि चेति गुणः ॥

अतो गुणे । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवाद इति । ननु च मध्येऽपवादन्या
येन वृद्धेरेवायमपवादो युक्तो न दीर्घस्य, गुणग्रहणाद्दीर्घस्यापि बाधको भविष्यति
अन्यथा ऽतोपदान्तादित्येव वक्तव्यम् । एङीत्येव, ततो ङुसि च, अपदान्तादित्ये
एवं सिद्धे गुणग्रहणाद्गुणमात्रेयं विधिः प्रवर्तमानो दीर्घमपि बाधिष्यते । अतः
इति किमिति । आदिति वर्त्तत एवेति प्रश्नः तपरकरणे तात्पर्यमित्युत्तरम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति । अपरिस्फुटा अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यस्मिन्तत्तथोक्तम्, यद्येवन्तदनुकरणेनापि तथाविधेनैव भाव्यम्, सदृशं ह्यनुकरणम्भवति, ततश्चानुकार्यमिव तत्रापि नैवाकारादिवर्णोऽवधार्यते, अनवधारिते चाशक्यंपररूपं कर्तुं तत्राह । तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेवेति । अथ कथन्तर्हि तत्तेनानुक्रियते नहि विसदृशमनुकरणम्भवत्यतिप्रसंगादित्यत आह । केनचित्सादृश्येनेति । तत्पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया, तेन

ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुरुषः अनुकरणं कर्तृ अव्यक्तं कर्मानुकरोति, करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तृप्रत्ययः अनुकरणशब्दस्तु करणसाधन एव । पररूपमेकादेशो भवतीति । अच्छब्दस्यापि सर्वस्य नालोन्त्यस्य, नानर्थकेलोन्त्यविधिरितिवचनाज्ज्ञापकाच्च, यदयं न्नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति अन्त्यग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयति नात्रालोन्त्यपरिभाषा प्रवर्तत इति, किंच पूर्वापर समुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तं ततश्च तदेकदेशे पूर्वस्मिन् खल्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिः कीदृशीति चिन्त्यम् । पटदितीति

प्रक्रियावाक्यमेतत्, न प्रयोगार्हं, पररूपस्य नित्यत्वात् । पटितीति । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादकम्भवति, कुतश्च तस्यानुकरणत्वं, नैष दोषः। यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्यानुकरणम्भवति शास्त्रवासनया तद्वदत्राऽपि भविष्यति । दकारान्तानुकरणमेतदिति । तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतन्न स्यात् अपदत्वेन जश्त्वाभावाद्यथा पटिति करोतीति ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अव्यक्तानुकरणस्य यदवयवभूतमाम्रेडितन्तस्येत्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति । वीप्सायोगस्तु यथाकथंचिद् द्रष्टव्यः । अपर आह, नित्यवीप्सयोरित्युपलक्षणमेतत्, डाचि बहुलं द्वे भवत इत्यत्र बहुलवचनादन्यस्यापि द्विर्वचनमिति । यदा त्विति । द्विरुक्तस्य समुदायानुकरणस्य वार्थभेदो भवति ॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि ।वार्त्तिकमेवेदम् । वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितम्। डाचि विवक्षितइति ।आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्त: विधित्सितइत्यर्थ: अन्यथा डाजेव न स्यात् द्व्यजवरार्धत्वाभावात् तथा च डाज्विधावुक्तम् । यस्य च द्विर्वचने द्व्यजवरार्द्धता तत: प्रत्यय 'इति अष्टमे च वक्ष्यति डाचीति विषय-सप्तमीति,डाचि विधित्सितएव द्विर्वचनं क्रियतइत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह ।तच्चेति ह्यर्थ च: तद्धि द्विर्वचनं टिलोपात्पूर्वमिष्यते,एवं च पूर्वं सिद्ध्यति,यदि डाचि

विधित्सितएव द्विर्वचनम्भवति नान्यथा यदि हि परभूते द्विर्वचनं स्यात्ततो ऽ न्तरंगत्वात्पूर्वं टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विर्वचने पटपटेति न सिद्ध्येत्यद्वा, डाचि विहिते उत्पन्ने इत्यर्थः । ननु चोक्तं डाजेव न स्यादिति । नैष दोषः द्व्यजवरार्द्धादिति भाविव्यपदेशोयम् ।यस्य द्व्यजवरार्द्धता भविष्यति द्विर्वचने कृते तस्मादित्यर्थः । यदि डाचि विहितं द्विर्वचनं परत्वाट्टिलोपप्रसंग इत्युक्तन्तत्राह । तच्चेत्यादि । डाचि बहुलमिति बहुलग्रहणाद् द्विर्वचने कृते टिलोप

इत्यर्थः ॥

अकः सवर्णे दीर्घः । अग्नयइति । घेर्ङितीति गुणे कृते दीर्घत्वप्रसंगः दध्यत्रेति । असति सवर्णग्रहणे यणादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत ततश्च पर्यायः स्यात् । कुमारी शेतइति । ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वे ऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति नाज्झलाविति प्रतिषेधादित्यत आह । नाज्झलावित्यत्रेति अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति ग्रहणकवाक्यन्तच्च नाज्झलावित्यस्य प्रवृत्ति-

समये नाभिनिर्वृत्तं तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गं, तेन यावत्सा न प्रवर्त्तते, तावदनभिनिर्वृत्तम सवर्णसंज्ञाऽपि स्वापवादे नाज्झलावित्यस्मिन्नप्रवृत्ते न प्रवर्त्तते, ततश्च पूर्वं नाज्झलावित्यस्य प्रवृत्तिः पश्चात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः पश्चाद् ग्रहणकवाक्यस्येति एष क्रमः तेन नाज्झलावित्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमिति इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तस्मादचीत्यनुवर्त्यमिति । ऋति ऋ वावचनमिति । मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽभक्तेरर्द्धमात्रा, एवमन्ततः एवम् लृतीत्यत्रापि मध्ये द्वे

लकारभक्ती, अभितः पूर्ववत् एवं द्विमात्रयोरप्येतयोरीषत्स्पृष्टत्वाद्विवृताभ्या-मृकारलृकाराभ्यामसावर्ण्यादिग्रहणाद्दीर्घसंज्ञायां अभावाद्वचनम् । अर्द्धतृतीयमात्रत्वा-त्तत्कालत्वाभावादित्यन्ये, एतच्च सवर्णसंज्ञायाम्प्रपञ्चितम् । दीर्घपक्षे त्विति । ऋकारलृकारयोः समुदायः स्थानी, न च तस्यान्तरतमो दीर्घः संभवति, अतोवयवस्य योन्तरतमः स एव भवति, तत्रापि लृवर्णस्य दीर्घासंभवाद्दकारस्य योन्तरतमः स ऋकार एव भवति ॥

प्रथमयो:पूर्वसवर्ण: । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढ इति ।
सुपामाद्यत्रिके स पूर्वाया:प्रथमाया: सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्य इत्यादौ तस्यैव ग्रहणात्
ननु च स्त्रीलिंग: प्रथमाशब्दस्तत्र रूढो न चास्य स्त्रीलिंगत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत
प्रथमशब्दस्तिङो त्रिकद्वये ऽस्मिन्नेव शास्त्रे संज्ञात्वेन विनियुक्त इति तस्यैव
ग्रहणं युक्तं ततश्च पचति, पचत: पचन्ति । पचते, पचेते, पचन्ते, चकार चक्रतु:
चक्रु:चक्रे, चक्राते, चक्रिरे इत्यादौ । यथाप्राप्तविध्यन्तरबाधनायं विधिर्युक्त: । किं

चैवं सति मुख्येपि प्रथमशब्दे प्रथमयोरिति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन प्रथमस्य भेदात् ।उच्यते । एवं सति द्विवचननिर्देशोऽनर्थकः लुटः प्रथमस्येत्यादिवत्सिद्धत्वात् । यद्वा वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीत्यनुवर्तयिष्यते, तेन सुप एव प्रथमस्य ग्रहणं लिंगाच्च, किं लिंगं, दीर्घाज्जसि च तस्माच्छसो नः पुंसी ति अत एव लिंगात्सुपामप्यादितः प्रथमयोर्द्वयोर्ग्रहणाब भवति, अचीत्यधिकाराच्च नहि सुरजादिःसुरपि कुण्डं तिष्ठतीत्यदावजादिःनात्रायं विधिः प्राप्नोति,

किं कारणम् अमि पूर्वत्वेन बाध्यते, तस्मात स्त्रीलिंगस्य ग्रहणमिति, स्थितम् । तत्साहचर्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति, द्विवचनंचात्र प्रमाणम् । ननु सकृच्छ्रुत: शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति जघन्यवृत्तिरेव वा न पुनरुभयवृत्ति: प्रथमाद्वितीया-समुदाये जघन्यवृत्तिरेवायं, स च समुदाय उद्भूतावयवभेद इति द्विवचनोपपत्ति: यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । वृक्षा: प्लक्षा इति । नन्वत्राप्यतो गुण इति पररूपेण भवितव्यं, नाप्राप्ते विध्यन्तरे तस्यारम्भात् । स्यादेतत् । प्रथमयोरित्येतदपि

दीर्घत्वन्नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणम् अग्नीइत्यादौ यथा यणम्बाधते तथा पररूपमपि बाधिष्यतइति, तत्र स्वरसन्धिषु गुणयणावुत्सर्गौ, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णादिशश्च तयोरपवादा इति द्वितीयकक्षाप्राप्ताः पररूपन्तु तृतीयकक्षा-प्राप्तमिति तदेव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, प्रथमयोरिति, अकः सवर्णइत्येव, तेन वृक्षा इत्यादौ पररूपम्बाधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घत्वम्भविष्यति, यथैव तर्हि योगविभागः पररूपम्बाधते तथा वृक्षामित्यादावमि

पूर्वमपि बाधेत तस्य त्वग्निमित्यादिरवकाशः नैष दोषः अमि पूर्व इत्यत्रामीति विभज्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधः प्रकृतोनुवर्तिष्यते, प्रथमयोरिति योग-विभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः एवमपि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरो दीर्घः परामृश्यते, एतान् गाश्चरतो बलीवर्दान्पश्येत्यत्रौतो-म्शसोरित्येकादेशान्माभूदिति, ततः किं योगविभागे क्रियमाणे अग्नीन् वायूनित्या-दावेव नत्वं स्यान्न तु वृक्षानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति योगविभागाद् दीर्घो विधीयते, अयमप्यदोषः। तस्मादित्यनेनाकृस्थानिको दीर्घः परामृश्यते नानन्तरो

नापि दीर्घमात्रम् एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते, मा भूद्वा योगविभाग: प्रथमयोरिति ननु चोक्तं वृद्धा इत्यादौ पररूपप्रसंग इति नैष दोष: आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न जस्शसो: पररूपं भवतीति, यदयं नादिचीतिजग्रहणं करोति, अन्यथा अवर्णान्तस्य नास्त्येवं दीर्घप्रसंग इति किमिज्ग्रहणेन, केवलोत्तरार्थं हि तस्मिंस्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्, यद्वा दीर्घाच्कसीत्येव ब्रूयात्, किमर्थमिदं, नियमार्थं दीर्घाच्कस्यैवेति, तेन जस्शसोर्न भविष्यति । वृत्तिकारस्तु यथोक्ते परिहारे

प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगान्न्यायत: परिहारमाह । अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि ।न्यायं दर्शयति । पुरस्तादिति ।इतिकरणो हेतौ । अग्नी इत्यत्रेति । असति हि पूर्वग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्थानिनोन्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो भवद् पूर्वस्यैवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णोऽपि स्यात् ततस्तन्निवृत्यर्थं, पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्,अन्यथा अग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धमापद्यते,कथं दीर्घ इति वर्तते,यदि पूर्वो न दीर्घो यदि

दीर्घो न पूर्वः । ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वाकृतिर्ग्रहीष्यते, कथं पुनः सामर्थ्यं यावता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता कुमारीः पश्य भस्त्राः पश्येत्यादौ तत्रैव यथा स्यादग्नी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्था दीर्घानुवृत्तिः स्यात् यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् दीर्घाच्छसि पूर्वोऽमि चेति ब्रूयात्, यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते न केवलं कुमारीः पश्येत्यादौ दीर्घस्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घो विधित्सितः किं तर्ह्यग्नी इत्यादावपीति, तच्चाकृतिविवक्षाया-

मुपपद्यते, वव सत्यं तदेव सवर्णग्रहणेनापि विस्पष्टीक्रियते । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्यर्थमिति । आन्तरतम्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति, यत्र प्लुताप्लुतप्रसंगः स एव प्लुतश्च विषये स्मृत इत्यस्य विषयः इह तु प्लतुस्यैव प्रसंग इति नायमस्य विषयः ।

तस्माच्छसो नः पुंसि । तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घो निर्दिश्यतइत्याह । तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति । अत्तरस्य शसोवयस्येति ।

उत्तरस्येत्येतच्छसवयवस्य विशेषणं, तस्मादुत्तरो यः शसोवयवस्तस्येति न तु शसः असंभवात् नहि पूर्वसवर्णदीर्घात् परः क्व चिच्छस् संभवति, अन्तादिवद्भावोपि न भवति, उभयत आश्रयणात् अत एवानुपात्तमप्यवयवस्येति लभ्यते । बहुषु बहुवचनमित्यत्र त्रिकं प्रातिपदिकार्थं इत्युक्तं तेन पुंसीत्येतत्प्रकृतिविशेषणं, पुंशब्दात् परस्य शसोवयवयवस्येति, यद्येवं वृत्रानित्यादिकं पदं नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते, षण्ढकषण्ढकशब्दाविह लोकप्रसिद्ध्या नपुंसके वर्तमानावपि

पुंस्त्वानुगतमेवार्थमाहतु:यथा कुमार्यादिषु वर्तमानोर्थशब्द: सामान्यविशेषा एव स्त्रीत्वादयो न पुनस्तनादय: ।स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् ।स्थुरकानित्यादि तूदाहरणद्वयमयुक्तम् ।कथं, स्थूरकाया अपत्यानि अररकाया अपत्यानि गर्गादिभ्यो यञ्, बहुषु लुक् स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति लुक्, स्थरक अररक इत्येतौ स्त्रीशब्दो,ताभ्यां परोत्रम शस् भवति, न तु पुंशब्दाभ्यामित्यत आह । सर्वस्तइति ।न केवलं वृद्धादयो ऽपि त्वेतावपीति सर्वशब्दस्यार्थ:

लुप्तेति प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थे वर्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायमन्यरूप: । पुंस्त्वविशिष्टइति स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे पुंशब्दाविति भाव: । यद्येवं चंचेव चंचा: पुमांस इतीवे प्रतिकृताविति कनो लुम्मनुष्य इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चंचाशब्द: पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्ययार्थमस्मिन् प्रयोगआहेति नत्वप्रसंग इत्यत आह । इह त्वित्यादि । प्रत्ययार्थोपि नैवात्र पुंस्त्वविशिष्ट: किं तर्हतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट इत्यर्थ: । तस्मादिति किमिति । प्रकृतस्य दीर्घग्रहणास्य पंचम्या

विपरिणामात्सिद्धमिति प्रश्नः ।एतान् गाः पश्येति । औतोम्शसोरित्यात्वमेकादेशः एकः पूर्वपरयोरिति महाप्रकरणं,ततश्च तद्विषयमेव नत्वं स्यादिति मन्यते ।नन्वेवं षत्वतुकोरसिद्ध इति च तत्रैव कर्तव्यं शसो नः पुंसीति,इह तु प्रकरणादनन्तरमेवोपजीविष्यते, तदेव तर्हि तस्माद्ग्रहणेन विस्पृष्टयते ॥

नादिचि । खट्वे इति । औङ आप इति औङः शीभावः कुण्डे इत्यत्रापि न पुंसकाच्चेति ॥

दीर्घोज्जसि च । आदिति नानुवर्तते, चकारेणेचोनुकर्षणे सामर्थ्या-
दन्यथा पूर्वेणैव दीर्घादप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं तदनुवृत्त्यर्थेन
चकारेण दीर्घग्रहणं किं, यावता ऋवर्णस्य ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति
गुणविधानान्नातिप्रसंगः एवमिदुतोरपि जसि चेति गुणो विधीयते, इह तर्हि
वृद्धाः अग्नी वायू इति, ह्रस्वादपि प्रतिषेधः स्यात् नैष दोषः । नादि-
चीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अगृह्यमाणविशेषत्वाच्चोभयथा नियमः आदिच्ये-

वादेवेचीति, तत्राद्येन नियमेन वृक्षा इत्यादि सिद्धं, द्वितीयेनाग्नी वायू इत्यादि यश्च तर्ह्यग्नी वायू इत्यादौ निषेधो न भवति एवं कुमार्यौ वध्वावित्यादावपि न स्यात् तस्माद् दीर्घादिति वक्तव्यम्, जस्ग्रहणं शस्निवृत्त्यर्थम् अन्यथा कुमारी पश्य वधूः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात् ज्ञापकान्न भविष्यति यदयं तस्माच्छसो नः पुंसीति पुंग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न शसि प्रतिषेधो भवतीति, तद्धि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि च

स्त्रियामप्ययं कुमारी:पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेध: स्यात्तदा पूर्वसवर्णदीर्घत्वा-भावादेव नत्वं न भविष्यति किं पुंग्रहणेन, नैतदस्ति, ज्ञापकं ह्रस्वान्तं यत् स्त्रीलिंग तदर्थमेतत् स्यात् कृती:पश्य धेनू:पश्येति तस्माज्जसि चेत्येतदपि वक्तव्यमेव ।

वा छन्दसि । मारुतीरिति ।मरुतो देवता आसामिति सास्य देवतेत्यण् ङीप् जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।वाराहीति ।वाराहस्य विकार इति

अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ङीप् द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः उपानहौ विशेष्ये॥

अमि पूर्वः । दीर्घादिति । नानुवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वग्रहण-मित्यादि । यः पूर्वः श्रुतः स एव यथा स्यात् कः पुनरन्यः प्राप्नोति तत्राह पूर्वसवर्णो दीर्घो मा भूदिति । क्वचित्तु समासः पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः एतदुक्तं भवति, असतीह पूर्वग्रहणे प्रकृतं पूर्वग्रहणमनुवर्त्येत, तस्मिंश्चानुवर्तमाने

तत्संबद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्, ततश्च पूर्वस्य य: सवर्ण: स एवान्तरतम:
प्रसज्येत तत्र को दोष: न तावद्‌दृत्तामित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानित्वेन द्विमात्र-
प्रसंग: वचनसामर्थ्यात्प्रथमयो:पूर्वसवर्ण इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वादत आह ।
कुमारीमित्यत्रेति । वा छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन संबद्ध्यते, अन्यथा
भाषायां न स्यात् ।शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे
पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ।

संप्रसारणाच्च । संप्रसारणविधानसामर्थ्यादिति । कथं पुनः सामर्थ्यं यावता संहितायां यण् विधीयतेऽसंहितायां संप्रसारणं चरितार्थं नैतदस्ति, संहितैकपदे नित्येतिवचनात् । वा छन्दसीत्येवेति । पूर्ववद्वाक्यभेदेन संबन्धः । यज्यमानइति । नन्विदानीमेवोक्तं विगृहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्कथमत्र यणादेशोऽत आह । पूर्वत्वविधाने हीति । सत्यमनारब्धे पूर्वत्वे विगृहीतश्रवणं प्राप्नोति संप्रसारणविधानंव्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्प्रतिपत्ति-

विषयेऽर्थवत्संप्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, संप्रसारण-पूर्वत्वे समानांगग्रहणं, यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमवस्थितं तदन्तभूतो योऽच् तेनैव सह यथा स्यादिह मा भूच्छकह्वौ शकह्वर्थमिति, शकान् ह्वयतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणं योऽन्त्यो धातोराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेऽन्तर्भवति तस्य तावत्पूर्वत्वं विभक्त्यौकारोऽर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नङ्गेऽन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति अत्र परिहारः यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम्, एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः

वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्भावो ऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावन्न संप्रसारणम् किं पुनस्तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभाव:, सम्प्रसारणदीर्घत्वे तु वचन-सामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश: वृत्तिकारस्तु संप्र-सारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह । अन्तरंगे चेति । देशतो विप्रकर्षोऽत्र बाह्यत्वेनोपवर्णित: कालतो विप्रकर्षस्तु पश्चादुपनिपातत:, धातावनन्तर्भा-वकृतं बाह्यत्वं पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

ङसिङसोश्च ।एङ उत्तरयोरिति ।एङ उत्तरौ यौ ङसिङसौ तयोर्यः सम्बन्ध्यकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः ।अग्नेरागच्छति अग्नेः स्वमिति ।यद्यपि द्वावेङौ ङसिङसावपि द्वावेव तथापि यथासंख्यं न भवति, नह्यत्र ङसिङसोः कार्यं विधीयते किं तर्हि तत्सम्बन्धिन्यति, स चैक एव, अथापि सम्बन्धि-भेदेन तस्य भेदः स्यादेवमपि न दोषः ईदग्नेः सोमवरुणयोः धातोरित्या-दिनिर्देशात् ॥

ऋत उत् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि । न्यायप्राप्तिप्रदर्शनमेतत् न पुना रपरत्वेऽक्रियमाणे किंचिदनिष्टम्, ऋत इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्यर्थम्, उन्योर्गृहः प्रे स्त्राऽयज्ञे इत्यादौ न भवति, उत इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्यर्थमेव आन्तर्यतो हि द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति ननु भाव्यमानोण सवर्णान्न गृह्णातीति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति, तेनाभूभ्यामित्यत्रादसोसेर्दादु दो म इति

दीर्घस्य दीर्घ ऊकारो भवति । इह गम्लृप्रभृतिभ्यो ङसिङसो: कृतयो: ऋकारलृकारयो:सवर्णसंज्ञाविधानादस्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति रूपं भवति ।

ख्यत्यात् परस्य । खिशब्दखीशब्दयोरित्यादि ।यणादेशे कृते तुल्यरूपत्वाद् । द्वयोरपि ग्रहणम् एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं कृत्वा विकृतनिर्देश:कृत: अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे दीर्घयोर्न स्यात्,दीर्घयोर्ग्रहणे

ह्रस्वयोर्न स्यात्, विकृतनिर्देशे तु द्वयोरपि भवति, अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्या-दिवर्तिनोर्ग्रहणं न भवति, सख्यु र्यः पत्पुर्नो आपत्यस्य चे त्यादिनिर्देशात् । सखीयतेः क्विप् सखीरिति । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणा भाव्यं, तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचःपूर्वत्वाच्च पुनः स्थानिवत्वा-भावाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति ।नैतदस्ति ।क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधात् ।विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह।

विकृतनिर्देशादिति । अतिसखेरिति ।अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः यद्वा शोभनः सखा अतिसखा, न पूजनादिति समासान्तनिषेधः अथ स एव यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति, घेर्ङितीति गुणेन बाधितत्वादिति चेत् न शेषो घ्यसखीति घिसंज्ञा प्रतिषेधादित्यत आह । सखिशब्दस्य केवलस्यैव ङीति । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते । उकारानुबन्धकस्येति । यदि रुशब्दसमुदायस्थानी स्याद् ऋतुर्वै तर्वैमित्यादावपि प्रसज्येत, स सजुषो रुरित्यत्र

चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञया ऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् तद्द्वयत्रैव सूत्रे विशेषणार्थ
क्रियेते । रुत्वमपीति । अपिशब्दः पुनः शब्दस्यार्थे यदि पुना रुत्वमसिद्धं स्यात्
स्थानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात् उकारानुबन्धकस्य कस्य चिद्रोरभावात् ।
तस्यापीति । निमित्तभूतस्यापीत्यर्थः ।सुश्रोता३ अत्र न्वसीति । दूराद्धूते
चेति प्लुतः नुशब्दः प्रश्ने । अश्विन् अत्रेति । अश्वशब्दान्मत्वर्थीय इनिः संबुद्ध्यन्त
चैतत् गुरोरनृत इति प्लुतः हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठत्वित्यर्थः प्रायेण

तु तकारान्तं पठ्यते तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मृग्या ननु तपरकरणादेव प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घे तत्राह । प्लुतस्यासिद्धत्वादिति ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावं शास्ति यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो विधातव्यः न च प्लुतस्यासिद्धत्वे प्लुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थकन्तत् स्यात् अस्तु स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः रोरुत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति, यदि तु स्वरसन्धिर्न भवति, यदि तु संहिताधिकारे

यद्विधीयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यमकर्तुमप्लुतादप्लुतइति ॥

हशि च । अप्लुतादित्येव, सुस्रोता३ देहीति । चकारोऽतीत्यस्यानुकर्षणार्थस्तेनोत्तरत्र तस्यैवानुवृत्तिर्भवति न हशीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ।

प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे । अतीत्येवेति । न तु हशीति ।अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः एङ इति यत् पंचम्यन्तमित्यादि । एङ् इति तावद्व्यव-

हितमप्यनुवर्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणं, तेनाव्यपरे हशि परतो रु प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न भवति । तदर्थादिति । नहि पंचम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः सम्भवति । प्रकृतिरित्यादि । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः दुस्त्यजाप्रकृतिः दग्धः चीरं प्रकृतिरिति । अन्तरित्यव्ययमित्यादि । तेन मध्यवाचिनान्तः शब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्षष्ठी तदन्तेन सहाव्ययीभावः । ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यतइति । इष्टिरेवैषा अन्ये तु वा

हितमप्यनुवर्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणं, तेनाव्यपरे हशि परतो रु प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न भवति । तदर्थादिति । नहि पंचम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः सम्भवति । प्रकृतिरित्यादि । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः दुस्त्यजाप्रकृतिः दग्ध्रः शरीरं प्रकृतिरिति । अन्तरित्यव्ययमित्यादि । तेन मध्यवाचिनान्तः शब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्षष्ठी तदन्तेन सहाव्ययीभावः । ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यतइति । इष्टिरेवैषा अन्ये तु वा

छन्दसीत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति, स्वमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयति । अवकारयकारपर इत्यादिना । स्वभावेनावतिष्ठतइति । यदा प्रकृति-शब्दः स्वभावे वर्तते तदायमर्थः स्वभावपरित्यागेन न संहिताकार्यमापद्यतइत्यर्थः यदा तु कारणे वर्तते तदायमर्थः एङ्कारणात्मना भवतीति, कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्यैङ् तस्यात्मा स्वरूपं तेनैव भवति, प्राक् संहिताकार्यादेङो यद्रूपं तेनैवाव-तिष्ठतइत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति । न विकारमापद्यतइति

एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्यथालक्षणां विकारावस्थां न प्राप्नोति तथा एवं कारणात्मना भवति, यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः । तौ चेदिति । निमित्तमकारः काश्यमेड उदाहरणेष्वेडः पदान्तादतीति पूर्वत्वस्यायवादेश्च यथायोगमभावः । एतेर्यन्ती-ति अत्रैतत्पदान्ते वर्ते, अर्यन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ । केचिदिति यदि नान्तः पादमिति पठन्ति एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिषेधः

प्राप्नोति नायवोर्व्यवहितयोरित्यत आह । संहितायामिति । संहितायामित्येतावदेवात्रापेक्ष्यते न तु पूर्वरूपत्वं, तेनैङः संहिताधिकारे यदुक्तं तन्न भवतीत्यर्थः तेनैतदपि न चोदनीयम् अनारब्धेऽस्मिन् प्रतिषेधेऽयवोः प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात् अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते तयोरुद्भवः स्यात् तस्यां दशायामस्य व्यापारो नास्ति, आत्माश्रयदोषप्रसंगादिति कथमेतच्चोद्यं परिहृतं यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिषेधः स्यात्ततस्तदेवापेक्ष्य प्रतिषेधयेत्,यतस्तु

खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयोजनं स्वप्रवृत्त्युत्तर-कालमुद्भवतोरयवोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति, अत्र च पदान्तादित्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सहवस्य प्रणीतौ, वायोरिव सूनृतानामुदर्वइत्यादौ ङसिङसोश्चेति यत्पूर्वत्वं तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधो प्राप्नुत: ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । अव्यादीनामनुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च । अव्यादिति । अवेराशिषि लिङ् । अवद्यदिति

पंचम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरिति । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिङ्युसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावे रूपं, के चित्तु सूत्रे अवचक्रमुरिति कृतद्विर्वचनं पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचस्तावदवक्रमुरित्यधीयते । अव्रतेति । वृङ्वृञोर्मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् आत्मनेपदेष्वनत इति अदादेशः । अयमिति । इदं शब्दात् सुः इदोऽय् पुंसि, अवतेर्लोट् अवन्तु तस्मादेवासुनन्तात् क्यच्, क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः अवस्युः तेनोवन्तु पितरो हवेष्विति बह्वृचाः पूर्वरूपमेवाधीयते,

अधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे ।

आपो इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणयोर्भे-दस्याविवक्षितत्वान्न भवति, सुपां सुलुगिति वा विभक्तेर्लुग् भवति, अम्बि-केपूर्वे इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तं द्वितीयं स्वन्तं, तृतीयं शसन्तं, चतुर्थं ङ्यन्तम्, इतरे संबुद्ध्यन्ते । अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति । अस्मादेव निपातनात्पंचमी-

समास: । अस्मादेव निपातनादिति । अम्बेत्येतद्विषयमेतत्,इतरयोस्त्वम्बार्थ
द्व्यक्षरमिति वक्ष्यमाणत्वान्नैव ह्रस्वप्रसंग: ।

अंइत्यादौ च । अंशब्दे य एङिति । स प्रकृत्या भवतीति
वक्ष्यमाणेन संबन्ध: । तदादौ चाकारे य: पूर्व इति । एङित्यपेक्षते,पूर्ववच्च
संबन्ध: ।तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवमर्शिनेतिशब्दस्यार्थमाचष्टे,तस्यांगशब्दस्या-
दिस्तदादि:चकार: किमर्थ: असति चकारेऽगंशब्दस्यैवेङ् तदादावति परत: प्रकृत्या

भवती त्यर्थः स्याततश्चागेऽगे इत्यत्रैव स्यात्, सति तु तस्मिन्नंगशब्दस्य एवेङ्
यत्र क्व चिदति परतः प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यःकश्चिदेङ् प्रकृत्या
भवतीत्ययमर्थो भवति, तेन अगो अदीध्यत् प्राणो अगो इत्युभयत्रापि भवति ।

अनुदात्ते च कुधपरे । कवर्गधकारपरइति । कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स
तथोक्तः धकारेऽकार उच्चारणार्थः अग्निशब्दोऽगेनिर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आद्युदात्तो निपात्यतइति।

ऋज्रेन्द्राग्नेत्यादावुणादिसूत्रे अग्नीशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

सर्वत्र विभाषा गोः । सर्वत्र छन्दसि भाषायां चेति ।

यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाप्यन्तः पादं यजुषीति वचनादवक्रमुरव्रतावस्यु-
रिति छान्दसानुकरणाच्च छान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः । सर्वत्रग्रहणं
तु यजुष्यन्यत्र चेत्यप्युपपन्नं, पदान्तादित्येव, गौरागतं गोः स्वम् ॥

स्फोटायनस्य
अवङ् स्फोटायनं परायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः ये त्वौकारं पठन्ति ते नडादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते । अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवौदनादौ न स्यात्, न चैवं सत्यतिप्रसंग इत्याह । अचीत्येतत्त्विति । सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणं, यद्यचीत्यनुवर्तेत कथमिको यणचीत्यत्रोक्तम्, अचीति चाधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावदिति, निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायं तदित्यदोषः । गवाग्रं गवाजिनमिति ।

बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा । गवोष्ट्रमिति । द्वन्द्वः गोरग्वचनं, गोरग्वक्तव्यः तत्रापि अवादेशेन सिद्ध्यत्येव, न चैङः पदान्तादिति पूर्वत्वप्रसंगः अगागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादोकारस्यापदान्तत्वात्, किं प्रयोजनं, लाघवं तावद्भवति, स्वरे च न दोषः कथमागमा अनुदात्तास्तत्र गवाग्रादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणागमानुदात्तत्वं संभवति, अवङादेशे त्वान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोवङादेशः स्यात् । ननु चास्यैकाचः सतो व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तत्वमेष्टव्यं, तत एवा-

द्युदात्तत्वमपि भविष्यति । ततः किमाद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति, सत्यमेवमेतत्, न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति,इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोन्तोदात्त आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेडों विधीयते, ततः किं, प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, कथं पुनरयमाद्युदात्तो यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन,यद्येवं तत एवान्तोदात्तोऽपि,तत्रान्तर्यतो

ऽ न्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवङादेशः प्रसज्येत । सत्यम् । नन्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, स्यादेवं यद्याद्यन्तवदेकस्मिन्निति शास्त्रातिदेशः स्यात् यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम् असत्येवादित्वे अन्तत्वे चातिदिश्यते तदोकारस्यैवादित्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम्, ततश्च पर्यायेण त्वनियतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति

पद्या दोषप्रसंगः तत्र सूत्रकारेण तावल्लाघवमनादृत्यावङादेशः कृतः तत्र यथा स्वरे दोषो न भवति तथा दर्शयति । आद्युदात्तोऽवङादेशो निपात्यतइति एकश्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तदन्तोदात्तत्वंबाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतइति । एतच्च भाष्ये उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अवङि अवङ्स्वर एव सतिशिष्टत्वात् स्यात्, उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमवङि कृते पश्चात् समास इति

सतिशिष्टत्वात् समासस्वर एव भवति । पदान्तादित्येव गवे गवोः गवां गवि ।

इन्द्रे च । अत्र यद्यचीति विशेषणमिन्द्रशब्दो विशेष्यं तदा ऽजादौ इन्द्रशब्दइत्यर्थः स्यात् ततश्च गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात् अनुत्तरपदत्वात् यद्यप्यत्रोत्तरपदग्रहणं नास्ति तथाप्यर्थात्समासस्तद्विधानं नह्यन्यत्र गोरनन्तर इन्द्रशब्दः संभवति, समासे च विधानमर्थादुत्तरपदस्व स्यात् ष्यङः संप्रसारणवत् तस्मादज्विशेष्यम्,इन्द्रशब्दोविशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थित-

स्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम् । इन्द्रशव्दस्थेचीति ।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः न च प्लुतस्य विकारः प्राप्तः स्वरसन्धिषु तस्यासिद्धत्वादित्यत आह । आश्रयात् प्लुतः सिद्ध इति । यदिदं प्लुतस्य प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणमस्मादेव ज्ञापकात् स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्ध इति कल्प्यतइत्यर्थः आदेशनिमित्तस्याचःपरिग्रहार्थमिति । यस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृति-

भावस्यापि निमित्तत्वेन परिगृहीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः जानु उ अस्येति ।ऊँ निपातस्तस्य पूर्वेण सहैकादेशस्य यन्निमित्तं न स प्रगृह्यादुत्तरो यश्च ततः परो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव असति पुनरुज्ग्रहणे प्रगृह्योचि परतः प्रकृत्या भवतीत्युच्यमाने पूर्वेण सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात् पुनरुज्ग्रहणो तु न भवति,तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावात्प्रगृह्यग्रहणेन ग्रहणादिको यणचीति यणादेशःप्रकृति

वद्भावान्न भवति, मय उञो वो वे ति पक्षे वकार: । नित्यग्रहणमनुवर्त्तत इति पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतं, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधि: सिद्ध: नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्याच्छास्त्रान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदित्यर्थ: ।

आङोनुनासिकश्छन्दसि । तेनेह न भवतीति । अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अभ्र आं अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराङनर्थको S

नर्थान्तरवाचित्वात् आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवान्, कथं पुनरनर्थकस्य ङित्वं, यावता

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

इत्युक्तम् । सत्यम् । वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्र आङिङ्द्वेदितव्यः एवं तावद्भाष्ये स्थितम् ॥

इको ऽ सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । किमर्थश्चकार: प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यतेऽनेन । ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसंनिधर्न भविष्यति, भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसंनिधर्न स्यादिति ह्रस्वानां तु प्राप्नोति,नहि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति प्रयोजनाभावात् ।अस्ति प्रयोजनं `स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।इदं तर्हि प्रयोजनंप्रकृतिभावमात्रं क्व चिद्यथा स्यादिति,तेनेषाअत्तादिषु छन्दसि प्रकृति भावमात्रं सिद्धं भवति । शाकल्यग्रहणं पूजार्थमिति । अथ विकल्पार्थं कस्मान्न

भवतीत्याह । आरम्भसामर्थ्यादेवेति ।सवर्णेऽचि दीर्घविधानाद्यणादेशस्या-सवर्णएवाज्विषय: अस्यापि विधे: स एव विषय: ततश्च विषयैक्यादेव विकल्पे सिद्धे न तदर्थकमाचार्यग्रहणम् । सिन्नित्यसमासयोरिति ।नित्याधिकार-विहितोऽस्वपदविग्रहश्च समासो नित्यसमास: एकापि सप्तमी विषयभेदा-द्भिद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषयइति, शाकलस्यायं विधि: शाकल: कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । ऋत्विय इति ।ऋतुरस्य प्राप्त इति ऋतोरण्-

छन्दसि घस् ।व्याकरणमिति ।कुगतिप्रादय इति समासः तत्र नित्यमित्यनुवर्तते कुमार्यर्थमिति ।कुमार्यै इदं कुमार्यर्थम् अस्वपदविग्रहोयं नित्यसमासः ।

ऋत्यकः ।सवर्णार्थमनिगर्थ च वचनमिति । होतृऋश्यः खट्वऋश्य इत्यादौ, अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते । ऋषिर्वेदस्तत्रभव आर्षस्ततोन्योनार्षः,समुदायाद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपे ऽवस्थाप्यते,कैः पदकारैः पदस्येयत्ता-

परिज्ञानाय अप्लुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्लुतवत् तत्र येन साधर्म्येणाप्लुतवत्त्वं तद्दर्शयति अप्लुतकार्यमिति । तत्रापि प्लुतशब्देन विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति । प्रकृतिभावं न करोतीति । अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात् तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् । उदाहरणेषु प्लुतकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् प्लुतमेवोपमृद्य भवति, स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात् । तत्र को दोष इति ।एकादेशेन निवर्त्यमानत्वात् प्लुतस्य श्रवणेन न भवितव्यमिति प्लुत एव

निषिध्यतां किमर्थमतिदेशाश्रयणमिति प्रश्नः । अग्नी ३ इतीति । यत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्यश्रयोऽपि तत्र प्लुताश्रयस्य प्रतिषेधेऽपि प्रगृह्याश्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिद्ध्यति, प्लुतप्रतिषेधे तु क्रियमाणेऽत्रापि श्रवणं न स्यात्॥

ईं ३ चाक्रवर्मणस्य । सूत्रे ईं चेति त्रिमात्रिकस्य निर्देशः ।अचि परत इति । उपस्थितग्रहणं चास्वरितत्वान्निवृत्तम् । अस्तु ही ३ इत्यब्रूतामिति ।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः अस्तेर्लटि तिप्,रुः तदुपस्थिते निवृत्यर्थमिति ।तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्यप्राप्तत्वात् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति,तत्र केन चिदप्राप्तत्वात् ।इकारादन्यत्रापीति, तथा च भाष्यम्, ईकारग्रहणेन नार्थ इत्यादि ।

दिव उत् । पदग्रहणमनुवर्तत इति । अन्तग्रहणेनापि समस्तमपि केवलं पदग्रहणमेवानुवर्तते, ततश्चाधीत् षष्ठ्यन्तं जायते, दिवशब्देन विशेषणा-

तदन्तविधिः ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषयं व्यपदेशिवद्भावात्
केवलस्यापि भवितव्यं, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविष-
यमेव ।सानुबन्धकत्वादिति । दीव्यतेर्धातोरुकारोऽनुबन्धः प्रातिपदिकस्य तु
न क्वचिदनुबन्धः दिवः पदस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः ।द्युकाम इति ।
दिवं कामयते इति शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः । विमलद्युइति ।विमला
द्योरऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।अक्षाद्युभ्यामिति ।अक्षाशब्दउपपदे दीव्यतेः

क्विप् तत्र च्छ्वोः शूडित्यूठ् । अथ तपरकरणं किमर्थं, यद्यपि ऋत उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति, तथाप्यान्तर्यतोऽर्धमात्राकालस्य व्यंजनस्य मात्रिक एव भविष्यतीत्यत आह । तपरकरणमिति यद्यप्यनेन दीर्घो न प्राप्नोति लक्षणान्तरेण तु प्राप्नोतीत्याह । द्युभ्यां द्युभिरिति । उत्वस्यावकाशो यत्रायजादिपरः विमलद्यु, ऊठोऽवकाशः द्यूत्वा तूभयोः प्रसंगस्तत्र परत्वादूठ् प्राप्नोति तपरकरणादुत्वमेव भवति । यदि

प्राप्तस्योठो निवृत्यर्थं तपरकरणमित्युच्यते एवं तर्हि च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यत्र कथं द्युभ्यां द्युभिरिति परेण चोदिते यदुच्यति ऊठि कृते दिव उदिति तपरकरणान्मात्राकालो भविष्यतीति तद्विरुद्ध्यते, तस्य द्यूठि कृते तस्यैवोठो मात्राकालो भविष्यतीत्ययमर्थं । नैष दोषः । ऊठि कृतइत्येतस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सम्बन्धः, कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊठि कृतइति, दिव उदिति तपरकरणान् मात्राकालो भविष्यतीत्येतावान् परिहारग्रन्थः । तपरकरणस्य

तूस्निवृत्तिरेव प्रयोजनं, तस्मादुत्वमेवात्र कर्तव्यं न पुनरु डित्यर्थः ।

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरन् समासे हलि । सुशब्द इति ।

एतैतत्तदोरिति सुशब्दापेक्षाया संबन्धलक्षणा षष्ठीत्याचष्टे यद्येवं सुइत्येतस्य सापेक्षत्वाल्लोपशब्देन समासो न प्राप्नोति, नैवायं समासः सु इति पृथक्पदं सुपां सुलुगिति लुप्तषष्ठीकम्। कश्च तयोःसुशब्द इति । यदि यस्ताभ्यां विहितः सु स तयोः संबन्धी भवति तदा परमस ददाति परमेव ददातीत्यादौ न स्यादिति

मन्यमान: पृच्छति इतरो विदिताभिप्राय: परिहरति । यस्तदर्थं न संबद्ध इति अर्थद्वारकश्च संबन्ध:यस्तदर्थंगतमेकत्वमाचष्टइत्यर्थ: ।परमस ददातीत्यादावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थंगतमेवैकत्वमाचष्टइति सिद्धो लोप: । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशव्दस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य,स्यश्छन्दसि । सो चि लोपे चेत्पादपूरण मित्यत्र ह्रस्यैव संभव: द्वयो: सामान्येन ग्रहणं तर्हि कस्मान्न भवति,एवं तर्हि निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणन्तस्य हुकार उच्चा-

रणार्थौ नानुबन्धः । एष इति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकारः, त्यदाद्यत्वं, षत्वम् । एषक इति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे -रित्यकच् । ननु रूपभेदात्साकच्कावेतत्तदावेव न भवतस्तत्किमकोरिति प्रतिषेधेन, तत्राह । तन्माध्यपतित इति ।अस्याश्च परिभाषाया अस्तित्वे अयमेव प्रतिषेधो लिंगम। उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति । एतच्च नञ्सूत्रएव व्याख्यातम् । हलङ्याब्भ्य इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतं, संहितायां यथा स्यादसंहितायां मा भूदिति ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् । स्य इति । यदित्यस्य प्रथमान्तस्यानुकरणं सुपां सुलुगिति ।लुप्तषष्ठीकम्,अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादनु-त्पत्तिरेव वा षष्ठ्या: उदाहरणं सत्वादि पूर्ववत् ।

सोचि लोपं चेत्पादपूर्णम् । स इति निर्देश: पूर्ववत् ।केचिदिति त्वयं तु छन्दोधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणं मन्यते ॥

सुट् कात् पूर्व: । संस्कर्तेति । संपुंकाना सो वक्तव्य इति वचनात्

समस्सुटी ति द्विसकारकत्वाद्वा निर्देशस्य समां मकारस्य सकार: अत्रानुनासिक: पूर्वस्य तु वं ति पूर्वस्यानुनासिक: ।इहसंपर्युपेभ्य: करोतौ भूषणे ।किरतौ लवने । इत्यादौ ककारादावागमिति टित्वादेव सुट्कात्पूर्वो लभ्यते । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे इत्यादौ कात्पूर्वत्वासंभवादनुप्रयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम् । स्यादेतत् ।   संचस्कारेत्यादावभ्यासे संजाते साभ्यासस्य करोतित्वाच्चात्पूर्व: सुट् स्यात्, मा भूच्चात्पूर्व: कात्पूर्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहण-

मिति । तत्र । अत्र हि लिटि द्विर्वचनं च प्राप्नोति,सुट् च तत्र द्विर्वचनमकृतं
सुटि कृशब्दस्य प्राप्नोति कृते तु स्कृशब्दस्य,सुडपि कृते द्विर्वचनं चकृशब्दस्य
प्राप्नोति अकृते तु कृशब्दस्योत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि कृते तस्य धातु-
ग्रहणेन ग्रहणात् सहैव तेन द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे०-संचस्कारेति
सिद्धं, न च साभ्यासस्याकृतः सुडिति पुनः सुट्प्रसंगः अस्मिन्नेव प्रयोगे
लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात् । ननु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि

लकारे तदाश्रये च द्विर्वचने एकपदाश्रयत्वादन्तरंगे कृते पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरंगं सुट् पश्चाद्भवन् चात्पूर्वः स्यात्, समस्करोदित्यादौ चान्तरंगत्वात् परत्वाच्चाटि कृते तेन व्यवधानान्नैव सुट् स्यात्, विकरणान्तांगभक्तो ह्यडागमस्तमेव न व्यवदध्यात् करोतिं तु व्यवदधात्येव, इह च समस्कृत संस्कृथा इति यत्र करोतिवागें तत्राटः कृग्रहणेन ग्रहणादट एव पूर्वः सुट् स्यात्, अतोऽडभ्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुड्यथा स्यादिति कर्त्तव्यं कात्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अडभ्यास-

व्यवायेपी`त्येतस्मादेव निर्देशादेतत्सिद्धं, न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्वग्रहणं कृतेप्यस्मिन्नसिद्धेः तथाहि । क्रियमाणमप्येतत्कालावधारणार्थं वा स्यात् करोतेस्तस्यामवस्थायां सुड्भवति यस्यामवस्थायां भवनु कात्पूर्वो भवतीति, करोत्यवधारणार्थं वा ,तस्य करोतेः सुड् भवति यस्य भवन् कात्पूर्वो भवतीति, तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे यद्यप्यन्तरंगे अप्यड्द्विर्वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुड्भवति पश्चात्तयोः कृतयोरिष्टं सिद्ध्यति, द्वितीये तु प्रत्युताप्यासवतो-

निर्वृत्यर्थमेव कात्पूर्वग्रहणं स्यात्, नहि तद्धतोर्भवन् कात्पूर्वः कृतः स्यात्।स्यादेतत् न करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं, किं तर्हि उपकृष्य विधिः करोतेः सर्वत्र सुड् भवति स तु प्रदेशान्तरे प्राप्तः कात् पूर्वः कर्तव्य इति, एवमपि समस्कृत सास्कृथा इति सिद्ध्यति, अडः प्राक् प्राप्नुवन् कात्पूर्वो नीयतइति, समस्करोदित्यादौ त्वसिद्धिरेव, कथं, प्रदेशान्तरे प्राप्तस्य विधिरपकृष्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तोऽटा व्यवधानादिति कथमपकृष्य विधिर्भवेत्, कथं च संचस्कारेत्यादावपि

द्धि:प्रयोगे द्विर्वचने उच्चारणभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र य: समोऽनन्तरो तस्य ककारो यस्य च ककारो नासौ समोऽनन्तर इति अप्राप्तत्वात् न कात्पूर्व विधीयते स्थाने द्विर्वचने च स्थानिवद्भावादेक एव करोति: स चाव्यवहित इति कात् पूर्व: प्राप्त: कात् पूर्व: कृत इति न कश्चिद्दोष: तदेवं धातु पूर्व साधनेन युज्यते ततश्च क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे नैवेष्टं सिध्यती`त्यडभ्यासव्यवायेपी`त्येतदेव कर्तव्यं, कात्पूर्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुमिति

वार्त्तिककारस्य पक्षः । यदि तु संपर्युपेभ्यः करोताविति तृतीयानिर्देशेन समादिभिरुपसृष्टस्य सुड् विधीयते तदा व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात्, कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते संपादयितुम्, कथं, समस्करोदित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोतिं प्रत्यनवयवत्वात् करोतेस्तु भविष्यति व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात् समस्कृतेत्यादौ त्वटः पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं कात्पूर्वं वेष्यते, संचस्कारेत्यादौ च स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते,

द्वि:प्रयोगे तु द्वयो रपि करोत्यो: प्राप्त: पूर्वस्मादेव करिष्यते, नहि तस्य कृत: कात्पूर्व: कृत: स्यादिति सिद्धमिष्टम् । भाष्यकारस्तु मेने उभयं न कर्तव्यं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततश्चानुत्पन्नएव प्रत्यये संकृवति स्थिते सुटि कृते लकारस्ततस्तन्निबन्धनावडभ्यासौ ससुट्कस्यैव भविष्यत: । ननु च लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकांक्षति, तल्लाभश्च साधनानन्तरइति पूर्वं धातु: साधनेन युज्यते, लब्धुवस्वरूपेति, कोर्थ: किंप्रतिपन्नस्वरूपोत निष्पन्नस्वरूपा, निष्पत्तिस्त-

वद्विशेषणसंबन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपत्तिस्तु विशेषणसंबन्धात्प्रागपि क्रियायाः संभवति, विशिष्टा च क्रियासाधनेन युज्यते । तथाहि । तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसंबन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठतइति गतेः गच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापारमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य, विशिष्टा च क्रियोपसर्गसंबन्धे सत्येव प्रतीयतइति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसंबन्धोऽपेक्षणीयः अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा भवतेरकर्मकत्वाद्भावे लकार उत्पन्न

पश्चादनुशब्देन संबन्धेऽनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि लकारः स्यात् अतः पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येतदेव संप्रतिपन्नम् । एवं च पूर्वोक्तन्यासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन नाप्यडभ्यासव्यवयेपीत्यनेन यदि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अध्येता प्रत्येता प्रत्यायक इत्यादौ पूर्वं धातूपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवत्वात् तत एव प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति । नैष दोषः नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र ज्ञापितमेतत् पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति पश्चात् स्वरसंधि-

रिति प्रत्यय इति वा निर्देशोऽस्यार्थस्य ज्ञापकः । वृत्तिकारस्तु उभयं वक्तव्यमिति मन्यमानः । कात्पूर्वग्रहणस्य तावत्प्रयोजनमाह । कात्पूर्वग्रहणमित्यादि किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनमत आह । तथाहीति । संस्कृषीष्टेति । आशिषि लिङ् आत्मनेपदेषुश्चेति कित्त्वं, सुट् तयोः कात्पूर्वः सुट् तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादिता ज्ञायेतेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । संस्क्रियतइति । कर्मणि लट् रिङ् शयग्लिङ्क्षु अत्रापि भक्तत्वे सुटः

कृत्र: संयोगादित्वा द्गुणोऽतिसंयोगाद्योरिति गुण: स्यात् अतस्तौ मा भूतामिति अभक: सुडेषितव्य: इति भाव: । नियातोपि तर्हि न प्राप्नोति सम: पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्सुटश्चापदत्वात् । गुण: कथमिति । सुटोऽभक्त्वेनांगस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्न: । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति स्थाने द्विर्वचनपक्षे ङि: प्रयोगे च समुदाय स्यैवांगसंज्ञेत्युक्तं, ततश्च तदंगमध्य-पतित: तद्ग्रहणेन गृह्यते । नन्वेवमपि असंयोगादित्वं तदवस्थमत आह ।

संयोगोपधग्रहणं चेति । अन्त्यादचः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् तन्मध्य-पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्येतदुक्तम्भवति, यदि न संभकः सुट् टित्करणं किमर्थमित्यत आह । टित्करणमिति । सुस्तुष्वञ्जामित्युच्यमाने सुरेत्यद्दौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्च सुरां परिचष्टे परि-सुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

अड्भ्यासव्यवायेपि । व्यवायो व्यवधानम्, अपिशब्दादव्यवधानेपि,

असति तु तस्मिन् व्यवाय एव स्यात् । सचस्करिथेति । ऋतो भारद्वाजस्ये-त्येतदप्यसुट एवेष्यतइति वचानादिडागम: । पूर्वं धातुरित्यादि । यद्यपि पूर्वं धातु : साधनेन युज्यतइत्यत्रापिदर्शने सुतरामेतदनारम्भणीयं तथापि स्वदर्शनत्वादुपपन्नत्वाच्चेदमेव दर्शनमुपन्यस्तम् । अपर आह । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्यस्यानन्तरं यावतेति पठितव्यं, ततश्च पश्चादडभ्यासावित्येवमन्तश्चोद्य-ग्रन्थ इति । परिहरति । अभक्तश्चेति । चस्त्वर्थे । तत्रेति । अभक्ते ।

एतस्मिंस्तु सतीत्यादि । ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात्पूर्वः क्रियतां, यस्तु संकृइत्यस्यामवस्थायां सुट् प्राप्नोति स केन वार्यंत,उच्यते । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्तस्यानेन बाधः ,अपरे त्वेतच्चोद्यभयाद्भाष्यकारमतमेव ज्यायो मन्यन्ते, यत्पुनरुकमाद्गुणप्रसंग इति, नैष दोषः । ऋतश्च संयोगादेरित्यत्र तावदुपदेशइति वर्तते,क्व प्रकृतम्, एकाच उपदेशे नुदात्तादिति,ततः किम् उपदेशे संयोगादेरिति सुटि कृते न भविष्यति,

गुणो तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्तते, क्वप्रकृतं, नित्यं कन्दसीति, ततः किं नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणः। सुटि कृते न भविष्यति।

संपर्युपेभ्यः। करोतौ भूषणे। संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेपीष्यतः इति एतच्च संस्कृतं भक्षा इति निर्देशाल्लभ्यते॥

समवाये च। उदाहरणेषु भावे निष्ठा, एवं समुदितमित्यत्रापि। उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु। सत इत्यादि। लब्धसत्ताकस्यार्थस्य

पूर्वं ये गुणास्तेभ्योन्ये गुणा आधीयन्ते येन तद्गुणान्तराधानं तात्पुनः किमर्थ-मित्याह । आधिक्यायेति । आधिक्यं वृद्धिः वृद्धस्य वा तादवस्थ्यायेति तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः । समीहा चेष्टा । आम्य-मानार्थस्येति । अर्थप्रकरणादिना वाक्यस्येति । वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः । एधोद-कस्येति । जातिद्वन्द्वः कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी, प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृ इत्यात्मनेपदम्। उपस्कृतं भुक्त इति । क्रियाविशेषणम्, विकृतं भुक्त इत्यर्थः

उपस्कृतं जल्पतीति । साध्याहारं यथा तथा जल्पतीत्यर्थः । अथैवं कस्मान्न कृतं संप्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु चेति । सूत्रकारं पृच्छ ।

किरतौ लवने । किरतौ लवनविषयइति । अर्थद्वारकं किरतेर्लवनविषयत्वं लवनविषये विक्षेपे यः किरतिर्वर्त्तते तत्रेत्यर्थः । नदाह । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः इति । साक्षात्तु विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात् । णमुलत्र

वक्तव्य इति । आभीक्ष्ण्यादेर्णमुलर्थस्याभावात् ।

हिंसायां प्रतेश्च । हिंसायां विषयइति । न त्वभिधेयायां विक्षेप एव त्वभिधेयस्तदेव दर्शयति । तथेति । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः हशब्दको पे, परिनिविभ्य एव सुटः षत्वं न प्रतेः ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । तस्मिन्विषयइति । न त्वभिधेये, विक्षेप एव त्वभिधेयस्तदाह । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ इति ।हर्षजीविकेत्यादि

हर्ष: प्रमोद: जीविका प्राणपरित्राणोपाय: कुलाय आश्रय: किं पुनरुदाहरणएवात्मनेपदं भवति न प्रत्युदाहरणेऽत आह ॥ हर्षजीविकेत्यादि ।

कुस्तुम्बुरुणि जाति: । सूत्रे नपुंसकलिंगेन बहुवचने च निर्देशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यं न त्वोषधिजातावित्याशंक्याह । सूत्रनिर्देशइति नपुंसकलिंगग्रहणं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ।

अपरस्परा: क्रियासातत्ये । अपरस्परा इति । अपरे च परे चेति द्वन्द्व:

निपातनादल्पाच्तरस्य परनिपात: ।सार्था गच्छन्तीति । सार्थभूता गच्छन्तीत्यर्थ सततमविच्छेदेनेति ।न कदा चिदस्मिन् महापथे गमनं विच्छिद्यतइत्यर्थ: अयं चार्थ:सुटा द्योत्यते ।किमिदमिति ।अस्मादेव निपातनात् मलोप इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति,सूत्रे ष्यजन्तोच्चारणादिति प्रश्न: । कथमिति । मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथसातत्यइत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततशब्दे परत: समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते,सन्ततमिति न सिद्ध्येत्,

बाधकत्वान्निपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः । समस्तते विकल्पेनेति ।अयमभिप्रायः सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितमतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयतइति,एवं च कृत्वावश्यप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपःसिद्धि भवति, तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं पठन्ति । लुम्पेदित्यादि अन्त्यमितिविशेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतोऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्लोपस्य कुर्यादित्यर्थःशे मुचादीनामिति नुम् ।अवश्यकार्यमित्युदाहरणम् । तु

मिति वृत्तभंगभयात्षष्ठी न कृता, तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं लुम्पत् काममनसो: तुमप्यत्रोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहु: संशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत् वा विकल्पेन हिततयो: शब्दयो:परत: सहितं संहितं सततं, संततं, गतिसमास: मांसशब्दस्याप्यन्त्यं लुम्पेत् क्व, पचि, पचतिधातो किंविशिष्टे युट्घञो: युटि घञि च परतो य: पचिस्तस्मिन्नित्यर्थ: मांस्पचनं मांस्पाक: कर्मणि षष्ठ्या: समास: संहितायां समासे चैष मलोप इत्याहु: अथ संततशब्दात् ष्यञ् भवति वा न वा सान्तत्यमिति, नेत्याहु: ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । गावः पद्यतेऽस्मिन्निति । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः कर्तरि षष्ठ्या समासः । अगोष्पदान्यरण्यानीति ननु च सूत्रे गोष्पदशब्द उपात्तस्तत् किमिदमित्यत आह । असेवितइत्यादि ।। क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोपदशब्दः संभवति, तस्मादसेविते गोष्पदशब्दार्थं निपातनं विज्ञायते । नार्थ एतेनेति । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिस्तत्राह । गोष्पदप्रतिषेधादिति । सत्यमिति । गोष्पदप्रतिषेधादिति यदुक्तं तत् सत्यं

मन्यते न तु नार्थं एतेनेति, तद् यदि सत्यं किमर्थं तत्रासेवितग्रहणमित्याह । यत्र त्विति । नञ्समासो हि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे अब्राह्मणवत् ततश्च न गोष्पदमगोष्पदमिति नञ्समासे कृते यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसंगोऽस्ति तत्रैवागोष्पदमिति, स्यात् स एव गोष्पदस्य देशस्य सदृशः यत्र त्वत्यन्तासंभव एव सेवितस्य तत्र न स्यात्, असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते, स चात्यन्ताभावेऽपि भवति, तेन येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्यरण्यान्यसेवितशब्देनोच्यन्ते, ततश्च

तत्राप्यगोष्पादसिति भवति, अत्यन्तासंभवं स्पष्टयति ।यानि हि महान्त्यरण्या-
नीति ।तत्र केचिदाहु: ।यत्र गवामत्यन्तासंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्द:प्रयोक्तव्यो न
त्वसंभवइति । अन्ये त्वविशेषणोक्तन्ति ।न चैवमसेवितग्रहणास्य वैयर्थ्यम्,
असति ह्यस्मिन्ननत्यन्तासंभवे न स्यात् । गोष्पदपूरमिति ।वर्षप्रमाणाऊलोपश्चा-
स्यान्यतरस्या मिति णमुल् । ननु च गोष्पदमिति षष्ठीसमासोऽयं तस्य गो:
संबन्धि पदमर्थ: न तु प्रमाणं, तत्राह । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीय-

तन्ति । तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इति, असत्यपि गोष्पदपूरणे प्रयुज्यते, यथा चेलक्नोपं वृष्टो देवं इत्यसत्यपि चेलक्नोपे ।

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मयापनायेति ।प्राणधारणमात्मया-पनन्तदर्थं यत्स्थानं सा प्रतिष्ठा । आस्पदमिति ।आङ्पूर्वात्पदे: पूर्ववदधिकरणे घ:,लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुंसकलिंगता,आपदमित्यव्ययीभावसमास:

आश्चर्यमनित्ये ।यद्याश्चर्यमनित्ये निपात्यते,घटादावतिप्रसंग इत्यत

तन्ति । तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इति, असत्यपि गोष्पदपूरणे प्रयुज्यते, यथा चेलक्नोपं वृष्टो देवं इत्यसत्यपि चेलक्नोपे ।

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मयापनायेति ।प्राणधारणमात्मयापनन्तदर्थं यत्स्थानं सा प्रतिष्ठा । आस्पदमिति ।आङ्पूर्वात्पदेः पूर्ववदधिकरणे घः,लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुंसकलिंगता,आपदमित्यव्ययीभावसमासः

आश्चर्यमनित्ये ।यद्याश्चर्यमनित्ये निपात्यते,घटादावतिप्रसंग इत्यत

आह । अनित्यतयेत्यादि । लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपलभ्यते तदनित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वमतोऽनित्यता विषयभूता भवति, तथा विषयभूतथाद्भुतत्त्वं विस्मयहेतुत्वमुपलभ्यते, उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपी, त्यनवक्लृप्तावसंभावनायां लिङ्, रुग्णस्य मन्दकर्णस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं, दृश्यमानमद्भुतं भवतीति । आश्चर्यमिति । चरेराङि चागुरा विति यत्, आचर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

वर्चस्केऽवस्कार: ।कुत्सितं वर्चो वर्चस्कं, कुत्सितइतिकन् सोपदादाविति सत्वम् । कना निर्देशो दीप्तौ मा भूदिति । दीप्तावपि हि वर्च:शब्दो वर्तते । अन्नमलमिति ।भाण्डेषु यत्नानं काष्टादिनाऽपकृष्य काकादिभ्यो विकार्यते तदन्नमलम् । अवकीर्यतइति ।भूमाववधिाप्यतइत्यर्थ: ।तत्संबन्धाद् देशोपीति यत्र भाण्डानि परिमृज्यन्ते देशे स देश:, तथा च याज्ञवल्क्य: ।संमार्जितावस्करया व्ययो चामुकहस्तये ेति अपर आह । पुरीषं वर्चस्कं तद्देशश्चेति । अवकर इति

ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतः सेकोवकारः यतोऽवकीर्णी भवति ।

अपस्करो रथांगम् ।अत्र सूत्रे तृतीय उपसर्गः पूर्वत्र षष्ठः ।

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । विष्किरो वेत्यादि । शकुनावभिधेये विष्किर इति वा सुडिनपात्यतइत्येतावतैव सुट्विकल्पः सिद्ध इत्यर्थः ।विकिरग्रहणमित्यादि । असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य विकिरशव्दस्य शकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशव्दस्यान्यत्र प्रयोगो न विवर्तितः स्यादिति,

पुनर्विकिरग्रहणे तु सति भवति, यथा तु भाष्यं तथा विष्किरः शकुनौ वेत्येतावत् सूत्रम् ।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । सुडागमो भवतीति । पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न संभवति, आगमलिंगं च टित्वमस्तीत्यागम् एव सुडुक्त इति भावः स च भवन्नुभयनिर्देशो पंचमीनिर्देशो बलीयानिति चन्द्रशब्दस्यैव भवति । सूर्यांन्द्रमसाविति । द्वन्द्वः । देवताद्वन्द्वे चेत्यनङ् उत्तरपदमित्यादि ।

स्वनिकायप्रसिद्धिरेवैषा ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । अत्र यद्यपीत्यादि ।कशेरिति । यद्धातोरु-पादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः प्रकण्वो देश इति । कण्वं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स प्रस्कण्व उच्यते,हरिश्चन्द्रो यस्य मुग्धस्य स हरिचन्द्रः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।परिव्राजके त्विनिरपीति ।

स्वनिकायप्रसिद्धिरेवैषा ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । अत्र यद्यपीत्यादि ।कशेरिति । यद्धातोरु-
पादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः प्रकण्वो देश इति ।
कण्वं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स प्रस्कण्व उच्यते, हरिः चन्द्रो यस्य मुग्धस्य स हरिचन्द्रः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।परिव्राजके त्विनिरपीति ।

मत्वर्थाभावादिनिरप्राप्तोऽतः सोऽपि निपात्यते, नहि परिव्राजको मकारेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति, दण्डधारणात्, ततः किं मस्करशब्दादिनिना सिद्धम्, एवमपि संयोगे मत्वर्थीयविधानान्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत माभूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा स्यादितीनिर्निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यं तद्दर्शयति । केचिदिति । माकरणशील इति । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । कर्माण्यपवादित्वादिति । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि न

नित्यनैमित्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्त्तव्यानि । यथाहुः ।

मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत ततः काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायनिवृत्तये ॥

इति । तानि कर्माण्यपवदितुं प्रतिषेद्धं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवदन्ति । मा कुरुतेति । न कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । केचिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचनान्तमाहुः ।

वृत्तौ तु सप्तम्यन्तं व्याख्यातम् ।कातीरमिति ।इषदर्थे कैति काभाव: ।
कारस्करो वृक्ष: ।पारस्करप्रभृतिष्वेवेति ।नेदं सूत्रमधीयतइत्यर्थ: ।
पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।रूढिशब्दा एते यथाकथं चिद्व्युत्पाद्या:
पारंकरोतीति पारस्कार: ।कृञो हेत्वित्यादिना ट: ।रथं यातीति रथ्या ।
आतोनुपसर्गे क:षत्वमप्यत्र निपात्यते ।अन्ये तु सकारमेव पठन्ति । किं करोतीति
करोतेर्डु: किमोन्त्यलोप: सुट् किष्कु: किमपि धत्ते किष्किन्धा ।पूर्ववत्क:किमो

द्विवचनं पूर्वस्य मलोपः सुट्,उभयत्राप्यत्र षत्वमपि निपात्यते ।तत्करोतीति तस्करः ।अत्र हि तच्छब्देन चौरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते ।प्रातुम्पताविति । तुप तुम्पहिंसार्थौ,इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः सुट् भवति धात्वर्थस्य चेद्गौः कर्ता भवति, प्रस्तुम्पतीति यत्ने तिबन्ते सुट्,स्वशब्देन धातुर्ग्रहणात्तदादावपि भवति,प्रस्तुम्पतो गावौ प्रस्तुम्पन्ति गाव इति ।चितिचित्योरिति । चिती संज्ञाने,क्तिन्,नपुंसके भावे क्तः ॥

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एकवर्जमिति । एकं वर्ज्जयित्वेत्यर्थः । द्वितीयायां चेति णमुल् तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्, अत्र यदि पदमिति जातावेकवचनं स्यात्त-देकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्येत ततश्चायमर्थो भवति, वाक्ये पदा-न्यनुदात्तानि भवन्ति, एकं पदं वर्जयित्वेति, अनुदात्तशब्दश्चेदानीं लौकिकः लोके

सचामनुदात्तादिगुणयोगे हलपि तदनुरक्तत्वात्तद्धर्मा गृह्यतइति अज्हलसमुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति अत्र पदे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात्सर्वेषामेव पदानां पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् तस्मात्पदमिति व्यक्तिनिर्देशः विवक्षितं चैकत्वम् ।अनुदात्तशब्दश्च नीचैरनुदात्त इत्यजुविशेषे पारिभाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, एकशब्देनापि सन्निधानादजेवोच्यते, कथं तर्हि अज्हलसमुदायरूपस्य पदस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामाना-

धिकरणायमवयवावयविनोरभेदोपचारात् अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वाद्वानुदात्तवत्कं पदमेवानुदात्तं यद्येवमनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते अज् गुणभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव संख्येयं प्राप्नोति ।उच्यते । पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तं तत्रैकं पदमनुदात्तवत्कं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद्गुणभूतोऽप्यजेवैकशब्देनोच्यते ।यद्वा पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्स्थेष्वच्षु वर्तते, तत्राचां पदस्थत्वाव्यभिचारादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणं सर्वथा त्वयमर्थो विवक्षितः एकस्मिन्पदे वर्तमाना अचोनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वेति ।एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा नियमो वा

स्यादेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति, विधिर्वा, तत्राद्ये पक्षे येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानियमप्रसंगाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति। अस्ति हि तत्रानियमप्रसंगः अस्वरस्याच उच्चारणासम्भवात् एकवर्जमिति। यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं सस वर्ज्य इत्यर्थो भवति, ततश्चत्वार इत्यादावागमादीनां पृथक् स्वरप्रसंगः, आमलकीज इत्यत्र ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं 'गतिकारकोपपदात्कृदि'ति

जशब्दस्योदात्तत्वं दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजे इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टप्रसंगः । ननु च नाप्राप्ते कृत्स्वरआरभ्यमाणेन दीर्घकाशेत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव कृत्स्वरो न भविष्यति, तथाद्युदात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशमुपसरज इत्यादौ सावकाशे नान्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यनेन परत्वाद् बाधिष्यतइति कथ-मुदात्तचतुष्टयप्रसंगः । उच्यते । विरोधे समानफलत्वे बाध्यबाधकभावःविप्रति-

षधोऽपि विरोध एव, तत्रोभयं स्वरेषु नास्तीति कृत्कृत्यप्रयत्ययसंज्ञानामिव समावेशप्रसंगः सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष उदात्तत्वे कृते पश्चादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतस्मिन्प्रवृत्तेऽपि पूर्वकृतस्य ङीष उदात्तस्यानिवृत्तेरनिष्टमेव । यदि च यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं तत्तं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः । स्यात्पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्, सामान्येनाचोऽनुदात्तो इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वादेवानुदात्तत्वं न भविष्यति,

तस्मात्पदमेकवर्ज   वनान्नायं स्वतन्त्रो नियमः । अथ विधिस्तदा येषामचां लक्षणान्तरेण ोदात्तः स्वरितो वा न विधीयते तेष्वप्युदात्तस्य पदे प्राप्तत्वाद्विधिरनुपपन्न इति लक्षणान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितस्तस्मिन्नेकस्मिन्पदे वर्तमाना अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात् क एको वर्ज्यं इति न ज्ञायेत अथापि परनित्यादिभिर्व्यवस्था एवमपि सतिशिष्टेनापि व्यवस्था न स्यात्, कथ, मौपगवत्वमित्यत्र द्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे

तत्रैकस्यानुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाचाम नियमप्रसंगः एवावतिष्ठेत, तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टं सिद्ध्यति अथाधिकारः स्यात्तदा कर्षात्वतो घञोन्त इत्यत्रास्योपस्थाने स त्वयमर्थो भवति कर्षशब्दस्याकारवतोऽन्त उदात्तो भवति तमेकं वर्जयित्वा तस्मिन्पदे वर्तमानाः परिशिष्टा अचोनुदात्ता भवन्तीति, एवमन्यत्रापि यत्रयत्रोपस्थानं तत्रतत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तविधानम् । एकग्रहणमपि

तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थं तेन तवै चान्तश्च युगपत् । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यादौ द्वयोरपि वर्जनं भवति । इन्द्राबृहस्पतीइत्यत्र बृहस्पति-शब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्व्युदात्ते इन्द्रशब्देन द्वन्द्वे `देवताद्वन्द्वे चे` ति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं षाष्ठिके स्वरे न कश्चिद्दोषः। आद्युदात्तश्च समानोदरे शयित ओ चोदात्तः अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्तिषु स्वरविधिष्वस्यानुपस्थानात्तेषु परिशिष्टस्यानुदा-

तेषु परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, कथमनुदात्तं पदमित्येवाधिकारास्तु न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वरस्यानुदात्तप्रसंगः तद्विधानसामर्थ्यात् तदेवं पदान्तरसम्भवात्परिभाषेयमिति निश्चित्याह। परिभाषेयमिति। लिंगवती चेयं, स्वरविधिश्च लिंगमित्याह। स्वरविधिविषयेति। यत्रान्य इति। अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम्, उदात्तः स्वरितो वेति। अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो व परिसंख्येयः

तेषु परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, कथमनुदात्तं पदमित्येवाधिकारास्तु न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वर स्यानुदात्तप्रसंगः तद्विधानसामर्थ्यात् तदेवं पदान्तरसम्भवात्परिभाषेयमिति निश्चित्याह । परिभाषेयमिति । लिंगवती चेयं, स्वरविधिश्च लिंगमित्याह । स्वरविधि-विषयेति । यत्रान्य इति । अनुदात्तापेक्षमन्यत्त्वम्, उदात्तः स्वरितो वेति । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो व परिसंख्येयः

तद्विधावेवास्योपस्थानमिति भाव: । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकवाक्य-
त्वता दर्शिता क: पुनरिति । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रेऽनिर्देशात्प्रश्न: ।यस्य
स्वरो विधीयतइति ।यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र य: स्वरो विधीयते न उच्यते ।
असाविति ।यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् धातुस्वर
श्नास्वरो बाधतइति । सति ष्टिटेन व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् ।श्नास्वरं
तस्स्वर इति । बाधतइत्युषंग: । अत्रापि हेतुर्वक्ष्यते विकरणस्वरस्तु सति-

शिष्टोपीत्यत्र । तस्स्वरमाम्स्वर इति । पूर्ववदनुषंग: सति शिष्टत्वं हेतु: आगमस्येत्यादि । उपलक्षणमेतत् । अनेन हि तत्तल्लक्षणाभिनिर्वृत्तानां बहूनामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृत्ति: प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव प्रयोजनं, येषामपि केनापि स्वरित उदात्तो वा न विधीयते, यथाऽनेकाद्यु प्रत्ययेषु धातुषु वाऽऽद्यन्तव्यतिरिक्तानामचां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यैतदधीनत्वात् । चत्वार इति । चतेरुरन्निति चतुरशब्द आद्युदात्त: । अनड्वाह इति।

अनसि वहे: क्विब् उश्चानस इति क्वि यजादित्वात् संप्रसारणम्, अन:शव्दोसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्त: गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरन्त उपदात्त: अस्थनीति असिसज्जिभ्यां क्थिनित्याद्युदात्तो ऽस्थिशव्द: दधिशव्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त: नबिति नपुंसकाख्या ।यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तं सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधीयतइत्यविशेषेण वर्जनप्रसंग इत्यत आह । परनित्यान्तरंगापवादैरिति । स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव

तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं चिकीर्षतां परस्परविरोध उपजायते, परत्वा-
दिभिर्युक्तैव व्यवस्था । सतिशिष्टेन चेति । व्यवस्थेत्यपेक्षते । एतदेव विवृणोति
यो हीति सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं करोति । तथाहीति । एतच्च सतिशिष्टस्य
बाधकत्वं न्यायतस्सिद्धम्, कथमुदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतापन्नया ऽनया शेष-
निघातः क्रियतइत्युक्तम् ततः किमुत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्रवृत्तिस्तस्या-
मिदमुपतिष्ठते एवं च तस्यैव लक्षणस्य या चरमा प्रवृत्तिस्तत्रास्या उपस्थाने

पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते, तद्यथौपगवत्वमिति, अत्र ह्लाद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवृत्ति तदाऽनया निघात: क्रियते, यदि सतिशिष्टस्वरो बाधको विकरणस्वरोपि लसार्वधातकस्वरस्य बाधक: प्राप्नोति तत्राह । विकरणस्वरस्त्विति । एवं मन्यते । यदयं तासे: परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्य, अन्यथा यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य

सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यादिति । विभक्तिस्वरादिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम् । नञ्स्वरेणेति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिभावविहितेन विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । वाक्ये हीत्यादि । देवदत्तशब्द आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तः गामित्याद्युदात्तः गमेर्डोः प्रत्ययस्वरः औतोम्शसोरित्यात्वमेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः निपाता आद्युदात्ता, उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वे वर्जितत्वा·

दभे: फिषित्यनेनान्तोदात्त्वं फिषिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा आङ् उपसर्गस्वरेणाद्युदात्त: अजेर्लाङ् तिङ्ङतिङ् इति निघात: शुक्लशब्द: प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त: टापा विभक्त्या चैकादेश उदात्तेनोदात्त: तदेवं पदग्रहणाद्वाक्ये पृथगेव स्वरो भवति । ननु च यदि वाक्येपि शेषनिघात: स्यात् ततश्च सतिशिष्टस्वरत्वादीनां व्यवस्थापकानां तत्रासंभवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । सत्यं, विशेषाग्रहणात्पर्यायेण वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि

पदग्रहणं क्रियते एवं सति यावत्पदसंज्ञा न भवति तावच्छेषनिघातेन न भवितव्यं ततश्च कुवल्या विकार: कौवलमित्यत्रानुदात्तादेश्चेत्यञ् न प्राप्नोति, यत: कुवलशब्दोयं ग्रामादित्वेनाद्युदात्त: गौरादित्वान्ङीषि विहितेऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्यत आह । परिमाणार्थं चेति । पदमत्र गौणमभिप्रेतं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति, न मुख्य, पदाधिकारे पुन: पदग्रहणात् किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय शेषनिघात: क्रियतइत्युक्तं तस्यां च दशायां

युष्मदस्मदोडसि,डयि चेत्यादावेव पदत्वं निष्पन्नं भवति न पुनर्धातोरित्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं प्रवर्तमानेषु, अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदेकदेशेऽपि भविष्यति वृत्तिः । यद्येवं यत्रयत्रास्योपस्थानं तत्रतत्र सर्वं पदं ततोऽपि चान्यत्र न्यूनं न कार्यित्वेन संनिहितमिति तत्रैवाह परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति नार्थो वाक्यनिवृत्यर्थेन पदग्रहणेन । उच्यते । असति पदग्रहणे धातोरन्त उदात्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्तमिति गम्येत्, एवमाद्यु-

दात्तश्चेत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्स्वरः स्यादेव अत एकपदे भविष्यतां सर्वेषामेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं पदग्रहणम्। पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति। गौणार्थमेतत्पदग्रहणं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति, तेन किं सिद्धं भवति, तत्राह। तेनेति। ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति। गर्भिणीशब्दश्चेति गर्भोऽस्या अस्तीति मत्वर्थीय इनिः ङीप् गर्भशब्दो ग्रामादिः तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादित्वा-

दनुदात्तादेरित्यणि प्राप्ते तद्बाधनार्थं युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः अथ पद-संज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्ततो गर्भिणीशब्द आद्युदात्तः स्यात्तश्-चाञो बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठितव्यः। स्यात्। कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तावि-ति। तत्र चोक्त एव प्रकारः ततः कुवलशब्दादञ्सिद्धये आश्रयणीयं, गर्भिणि-शब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यतुइति भावः। अत्रेदं चोद्यते। उदात्तस्वरितविधिरेकीभूतमप्ये-तन्नियमार्थं चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद्

विध्यर्थं वेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद् इति प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव ।उच्यते । उक्तं पदग्रहणमेकस्मिन्पदेऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, अतो यथैतदुपपद्यते तथा विधिरूपेण नियमरूपेण बोभयरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति ।नन्वेवमप्येकवर्ज-मिति व्यर्थं, तद्धि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य माभूदि-त्येवमर्थं यदि च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तत्स्यात् । उच्यते । एकवर्जमिति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः तद्धि स्वातन्त्र्येऽधिकारे च न कर्त्तव्यं, परिभाषात्वे

तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदातम् ।

कर्षात्वतो घञोन्त: उदात्त: ।आदस्यास्तीत्यात्वान् तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा, कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्व: । विकृतनिर्देशइति ।विकरणान्तस्येदमनुकरणं न तु घञन्त निर्देश इति भाव: । अथ किमर्थो मतुम्निर्देश: यावता न क्वचिदप्याकारात्परो घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं भविष्यति ।उच्यते। घञा चिन्त्यो धातुरात इत्यनेन विशेष्येत,तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने आनन्तयस्या-

संभवाद्विधानं विशेष्येत, आकारान्ताद्यो विहित इति, ततश्च दाय इत्यादावेव स्यात्पाक इत्यादौ तु न स्यात्, मतुम्निर्देशात्तु सर्वत्र भवतीति । लालाणि-कस्याप्यत्वतो ग्रहणमिष्यते । वृषादिषु कामपामपदानां पाठात् । अलो-न्त्यस्येत्येव सिद्धे ऽन्तग्रहणमनुरार्थम् ।

उज्झादीनां च । उक्षि उज्झे, प्रेच्छ अव्यक्ते शब्दे, जक्षि युद्धे, अत्र कुत्वाभावो निपातनात् जल्प व्यक्तायां वाचि व्यध, ताडने व्यधजपोरनु-

पसंगइत्यम् । वध इति । हनश्च वध इत्यप् । कालविशेषइति । कृतद्वापरादौ । घृ गृ निगरणे ऋदोरप्, विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । विद ज्ञाने, ओविजी भयचलनयोः वेष्ठ वेष्ठने, बन्ध बन्धने ष्टुञ् स्तुतौ यु मिश्रणे, द्रु गतौ उपसमस्तार्थमेतदिति । केवलानां धातूनां क्विबन्तानां धातुस्वरेणैव सिद्धत्वात् परिष्टुदिति । संपदादित्वात्क्विप्, तेन प्रादिसमासः पूर्वपदादिति षत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं, सोपपदात्तु क्विपि कृत्स्वरेणैव सिद्धम् ।

अन्यत्र मध्योदात इति । स हि वृतु वर्तनइत्यस्मादिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । दृ विदारणे । साम्बतापौ भावगर्हायामिति । साम्बो भिन्ते, अम्बया सह भिदाणं गर्हितं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवाद: । तापो दस्यूनाम् । धार्मिकेषु दस्युकर्तृकस्तापो गर्हित: कर्षात्वत इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राद्युदात्तार्थ: वचनम् । उत्तमशश्वत्तमाविति । तमबन्तावेतौ द्रव्यप्रकर्ष विवक्षायामाभाव: पित्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठ: । सर्वत्रेति । भावगर्हायामन्यत्र च । छन्दसि भाषायां

चेत्यन्ये । भक्ष अदने चुरादि: मन्थ विलोडने, भुज कौटिल्ये, दिह उपचये । एरजन्तयन्तानामिति । ये तु अनार्षमेतद्वचनमित्याहुस्तेषां भक्षशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप: । कुमारशब्दोन्तोदात्त इति । फिषि-त्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् । पथिन्शब्दो-न्तोदात्त इति । पतेस्थ चेति इन्प्रत्ययान्तत्वात् । कुमुदादयोन्तोदात्ता इति ।

पतेस्श चेतीन्प्रत्ययान्तत्वात् । कुमु,दादयोन्तोदात्ता इति । कुमुदशब्दो मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययान्त: नडशब्दोव्युत्पन्नं, वी गत्यादिष्वस्मादसच् ।तुडा-
गमश्च,वेतसश्चित्स्वरेणान्तोदात्त: ।प्रासंग्या इति । प्रासज्यतइति प्रासंग:,
कर्मणि घञन्तं तद्वहतीति प्राग्घिताद्यदिति यत् ।नैतदस्तीति ।उदात्तो लुप्यतइति
यत्तस्य प्रतिषेध: कथं नैतदस्तीत्याह । स्वरिते हीति । प्रागेव पदसंज्ञाया:
स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भविष्यतीत्युक्तं पुरस्तात् । तत् कुत उदात्तलोप

इति । न कुतश्चिदित्यर्थः । तदेतदित्यादि । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्यावर्त्यन्न सम्भवति तस्मादेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम् । अथासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यादित्यत आह । अन्त इति । मा हि धुक्षाताामिति । दुहेर्माङि लुङात्मनेपदम् । आताामाथामौ च्लेः क्सः । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं, क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, क्सस्याचीत्यकारलोपः माङः प्रयोगोऽडागमनिवृत्यर्थः अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः ।

अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आतामाथामोर्ङितीयस्याच उदात्तः स्यात् अन्ताधिकारात्। सति त्वस्मिन्नादेर्भवति इदन्तु वक्तव्यं यत्रोदात्तलोपइत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसंगः नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति । उच्यते । आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति तस्यानुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् क्सस्याची त्यजादौ प्रत्यये विधानात्, तस्माद्यत्र प्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेऽन्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसंगः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदा-

त्लोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदा नान्त्यस्य प्रसंगः भृगव इति । अत्रि-भृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् । तत्र बहुष्वित्यर्थग्रहणं न बहुवचनस्य । बैदीति । बिदाद्यञन्ताच्छार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥

चितः । भंगुरमिति । चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वम् । कुण्डिना इति । कुण्डशब्दान्मत्वर्थीय इनिः स्त्रियां ङीप्, कुण्डिनीशब्दो मध्योदात्तः कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनि गर्गादियञो बहुषु लुक्, परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः

चिति प्रत्ययइति । ननु च नात्र चितीति प्रत्ययग्रहणं कुण्डिनजादेरपि ग्रहणात् तस्मादयमत्रार्थः यत्र चित्प्रत्ययस्तत्र समुदायस्येष्यतइति, कथं पुनरेतल्लभ्यते, चित इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः चितोवयवस्य संबन्धी यःसमुदायः स कार्यी, अथ वा चिदस्यास्तीति चितः अर्शआदेराकृतिग्रणत्वादच् प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिंगमकश्चित्करणमन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात्, कुण्डिनजादेर्व्यपदेशिवद्भावेन चिद्वत्त्वम् ॥

तद्धितस्य । कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि, गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यः यादयस्तद्राजा तद्राजस्य बहुषु लुक् । किमर्थमिति । पूर्वेण सिद्धमिति प्रश्नः । परमपीति । चकारो व्रातच्फञोरस्त्रियामित्यत्र विशेषणेन चरितार्थः । ञकारोऽपि वृद्ध्यर्थः तत्रासत्यस्मिन्परत्वाद् ञित्स्वरः ।

तिसृभ्यो जसः । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन निर्देशः ।

तिस्र इति । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । अनुदात्तौ सुप्पितावि‌ति जसनुदात्तः, तत्राऽचि परतोऽचि र ऋतः । जस इति किमर्थं तिसृकाः स्वार्थे क प्रत्ययः तिसृभावे संज्ञायां कनीति तिस्रादेशः नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव सुप्पितावनुदात्तावित्येतं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत्, नैष दोषः । येन नाप्राप्ते इत्येतस्य बाधनं भविष्यति, न वा प्राप्ते अनुदात्तौ

सुप्पितावित्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोति, अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति तिसृस्वरोनुदात्तौ सुप्पितावित्येतमेव बाधिष्यतं न नित्स्वरं बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न स्तः शसि तु भवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्भल्युपोत्तम मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं, तत्रान्तरेणापि जस्ग्रहणं जस एव भविष्यति, अत आह ।

जस्ग्रहणमुप समस्तार्थमिति । समासेपि तिसृशव्दात्परो जस् भविष्यति, अतितिस्राविति । अत्रातेरकृत्पदइत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्, जस्ग्रहणात्तूदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति, अतितिस्र इत्यत्र त्वनेन जस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

चतुरः शसि । अनुकरणत्वेनार्थपरत्वा भावादेकवचनम् । इह चतस्रः पश्येत्यत्र चतस्रादेशे कृते स्थानिवद्भावादयं स्वरः प्राप्नोति तत्राह । चतस्रादेश इति।

स्थानिवद्भावादेवाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भाव: । यद्येवं तर्हि निपातनस्वर: शास्स्वरं बाधते एवं षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादि रित्येतमपि विभक्तिस्वरं बाधेत चतसृणामिति, ज्ञापकात्सिद्धं यदयं षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधतइति, तद्धि तत्र न कर्त्तव्यं, कथं सर्वेषामपि बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवत: । न चोपसमस्ते सम्भवो, विहितविशेषणाश्रयणात् ॥

तत्र षड्भ्यस्तावत् जस्शसोर्लुका भवितव्यम् । अन्या सर्वा हलादयो विभक्तय-स्त्रीशब्देपि जसि न भवितव्यम् सर्वनामस्थानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, अन्या हलादयस्तिसृशब्दे ऽपि जसि तिसृभ्यो जस इति भवितव्यम्, शस्यपि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्या हलादयः । चतुरशब्देपि जस्यसर्वनामस्थान इति निषेधः शसि चतुरःशसीत्ययमेव भवति, अन्यास्तु हलादयः तदेतद्धलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्यत्र माभूदित्येतदर्थमेव, कृतं

यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयति, इति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः ।यणादेशस्य चेति । अचि र ऋतः । इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य ।एतदुक्तं भवति परत्वादादेशे कृते ऋकारस्य तावन्न भवति,तशब्दाः कारस्यापि न भवति रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति । न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः स्वर-

दीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वचनात् ।

सावेकाचः स्तृतीयादिर्विभक्तिः । साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणमिति । न प्रथमैकवचनस्य व्याख्यानात् । प्रयोजनन्तूत्तरत्र वक्ष्यति पातेति । पातेर्लटः शत्रादेशः । राज्ञेति । सावित्येतस्मिन्नसत्येकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति, भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते, एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति, न,

प्रमाणाभावात् । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिति । प्रथमैकवचने तु त्वाहौसा विति त्वादेशे कृते युष्मच्छब्द एकाच् भवति शेषेण लोपे कृते ऽकारान्तत्वात्सा-ववर्णेति प्रतिषेधो भविष्यति, तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम्।

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । नित्यशब्दः स्वर्यतइति । स्वरितत्वमस्य क्रियतइत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः । क्रियारूपेण निर्दिष्टः स्वरितत्वे सति किं भवतीत्याह । तेनेति । स्वरितेनाधिकार

इत्यत्रायमप्यर्थो व्याख्यातः । स्वरितेन लिंगने यदत्राधिकारः, स प्रत्येतव्य इति ततो नित्याधिकारविहितः समासोऽत्र प्रति षिध्यते । अवाचेति । नञ्समासः । तत्पुरुषोऽयमिति । न बहुव्रीहिः तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा सुत्ववा इति पाठः । तत्र प्रत्युदाहरणादिगियं दर्शितेति व्याख्येयं न पुनरत्र प्रसंगः प्रादिसमासस्य नित्यसमासत्वात् अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थं, यावता नित्यस-

मासइत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते, अनित्यसमासस्थानुतोदात्तादेकाच: परा-
तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव, तत्राह । उत्तरपदग्रहणमिति । अयं
भाव: । सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याश्रयत्वात्तस्यैवैकाच्त्वमन्तो-
दात्तत्वं च विशेषणं स्यादिति । अग्निचिता सोमसुतेति । अग्नौ चे:,
सोमे सुञ इति क्विप्, नित्यशब्द: स्वर्यतइति यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह ।
यस्त्विति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । दधीचइति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्, अनुनासिकलोपः अच इत्यकारलोपः चा विति दीर्घत्वम् । शसोऽपि परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं, नपुंसके शसि माभूत्, सुटि च यथा स्यादिति ।

ऊ ङिदंपदाद्युप्युम्रैद्युभ्यः । प्रष्ठौह इति । छन्दसि सहः । वहश्चेति ण्विः वाह ऊठ्येत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः ऊठ्युपधाग्रहणमिति । उपधाभूत

ऊठ् गृह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पंचमीनिर्देशादन्त्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवतीति । अत एव हेतोः सावेकाचइत्यनेनापि न भवति, यदि स्यादिहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च यदीमे नानुशसो अभ्यवर्षादिति शसोन्वादेशेन माभूदिति प्रयोजनम्, एकाच इत्यधिकारादेव सिद्धं, तथा च तदस्मै तथ्यं तदस्य प्रियं प्रेणा तदेषामित्यादि सर्वानुदात्तं पदमधीयते । पदादयो निश्पर्यन्ता

गृह्यन्त इति । पदन्नोमासितिसूत्रे निर्दिष्टा: तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेनिर्श: परे न गृह्यन्ते यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धं, येप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्तआदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता निपात्यन्ते, वृत्तावप्येतदेवोक्त द्रष्टव्यम् । आसनीति । आस्यशब्दस्यासनादेश: यत्रैकाचस्तेषां शसर्थं, ग्रहणम् ॥

अष्टनो दीर्घात् । घृतादिपाठादन्तोदात्त इति । तेनोत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । अष्टस्विति । ननु चात्र दीर्घग्रहणमनर्थकं, यावताष्टन आ विभक्तावित्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादित्यत आह । इदमेवेति । नित्ये ह्यात्वे व्यावर्त्याभावादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति संबन्धः कथमेतदित्यत आह । अन्यथा

हीति । आत्वाभावपक्षेयं स्वरो माभूदित्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणं, यदि च कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्तदात्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्यां झल्युपोत्तममिति षट्स्वरः परत्वाद्बाधिष्यते इत्यनर्थकं दीर्घग्रहणं स्याद्यदा तु कृतात्वस्याष्टनः षटसंज्ञा भवति तदा नाप्राप्ते षट्स्वरे आरभ्यमाणोष्टनः स्वरोऽनात्वपक्षेपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थवद्भवति, कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं,

को दोष: अन्यथानुपपत्त्या ह्यनेकोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते तेनैतदुभयमन्तरेणानुपपद्यमानमुभयमपि ज्ञापयति ।

शतुरनुमो नद्यजादी । तुदती तुदतीति । तुदादित्वाच्छ:, आच्छीनद्योर्नुम्विकल्पित: । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणं, नुम्पक्षे प्रत्युदाहरणम्, तुदन्तीति । श्नाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोप: अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य द्वयंगविकलतां परिहरति ।

तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यतइति । अत्र च ज्ञापकमयमेवानुम इति प्रतिषेधः । नहि किंचिदेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । शतृवद्भावादेव सिद्धे नियमार्थमिदं पृषदादीनां माभूदिति, गौरादिषु वृहन्महतोः पाठोनर्थक इति स्त्रीप्रकरणएवोक्तम् ।

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति प्राप्ते वचनम् । बहुतितवा ब्राह्मयति । स्त्रीलिंगोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम्।

तनोतेर्डउः सन्वच्चेति, चालनी तितउः पुमान् ततो बहुव्रीहिः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्रोदात्तस्वरितयोरिति विभक्तेः स्वरितत्वम् नकारग्रहणं च कर्तव्यमिति । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तदर्थं केचिदुदात्तह्लो हल्पूर्वादिति पठनीयमिति मन्यन्ते । वाक्पत्नीति । तत्पुरुषः । पत्यावैश्वर्य्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिद्दिधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्त्वे विभाषा

सपूर्वस्येति नकारः ।

नोङ्धात्वोः ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्व इति । अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । तस्मात्परा तृतीया दिर्विभक्ति-रिति ।यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादी इत्यनुवर्तते न तृतीयादिरिति तथाप्यत्र बाहुल्येन तृतीयादेरेव संभवादिदमुक्तं, तथाहि । ऊङ्धातुयणः परा नदी तावन्न संभवति,नाप्यूङ्यणः शस् संभवति, धातुयणस्तु संभवति ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । अन्वस्वतेति । छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनड् अनो नुडिति नुडागमः पूर्वस्य नकारस्य लोपः । शीर्षस्वतेति । शीर्षञ्छन्दसीति निपातितः वसुशब्द आद्युदात्त इति । वसेरुप्रत्ययः धान्ये निदित्यधिकारे अथेह कस्मान्न भवति मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति । मरुच्छब्दो हि मृगोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वात् इत्यत आह । अत्रेति । कथं पुनर्ज्ञायते

नाश्रीयतइति, नुड्ग्रहणात्, तद्वयन्दा स्वतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थम्न्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धेर्नकारेण व्यवधानान्न स्यादिति, यदि चात्र व्यंजनमविद्यमानवत्स्या तत्तो ऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, नैतद्युक्तमुच्यते, यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेपि नकारोऽविद्यमानवत्स्यात्स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात्तस्मान्नलोपविषये विद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्ततइति कर्त्तव्यमेव नुड्ग्रहणम

एवं तर्हीष्टिरेवेयमत्र स्वरेऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्तत इति, रेशब्दाच्चेति पाठः । आरेवानिति । रयि अस्यास्तीति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं, पूर्वत्वमाद्गुणः एव ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् । त्रिवतीरिति । छन्दसीर इति, वत्वं, वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।

नामन्यतरस्याम् । म तुबिति चेति । तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यते । अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति । साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति

न तु तस्मिन्सत्यपि ततस्तिसृणां चतसृणामित्यत्र न ति सृचतसृ इति दीर्घ-प्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्यादग्नीनां वायूनामि-त्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावाच स्यात्, तस्मान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते, यद्येवं मतौ बह्वचोनजिरादीनां । शरादीनां चेति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात् । नैष दोषः । संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुरर्थिकएव मतौ दीर्घत्वं न तु तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र, तत्र मतौ

ह्रस्वान्तत्वाद्भविष्यति, एवमपि तिसृणां चतसृणामित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृभावस्यैव तत्राभावात् इष्टमेवैतत्संगृहीतम् अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते । धेन्वां शकट्यामिति । धेट इच्चेति नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोन्तोदात्तः शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति शकटीशब्दोपि पक्षेन्तोदात्तः त्रपुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति । यद्योत-दनुवर्तेत पंचानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्, त्रः संख्याया इत्याद्युदात्त-त्वात् क्व तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानां, सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ च इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः । चतस्रः पश्येति ।यदेतदिह हलादिग्रहण-स्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसीत्यत्रावोचाम् ।

फल्युपोत्तमम् । फलादौ विभक्तौ परत: षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्रभृत्य-न्तराभावात् फलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणं, तदाह । विभक्त्यन्ते पदे उपोत्तममुदात्तम्भवतीति ।

न गोश्वन्साववर्णराड्ङ्क्रुङ्कृद्भ्यः । साविति यदि सप्तमी बहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्तेभ्य: केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयो: सप्तमीबहुवचने परतस्त्य-दाद्यत्वे कृते बहुवचने फल्येदित्यैत्वविधानात् ताभियाभिरित्यादावेव स्यात्

तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमित्याह । सौ प्रथमैकवचनइति । अन्तरस्य प्रतिषेध्यस्यासम्भवात्सर्वस्यैव षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । इत्येतेभ्यो यदुक्तं तत्र भवतीति । एवं च वृदावानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । सुगुनेति । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः नःसु-भ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । शुनेति । ननु च नलोपे कृते सावर्णान्तमेतत्,

न स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः स्वरप्रतिषेधोयम् । एवं तर्हि श्रुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति, तेन नृशब्दात्सप्तम्येकवचने नरीत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा सावर्णेति प्रतिषेधः स्यात् । प्राचेति । पूर्ववन्नलोपदीर्घादि । कुचेति । कुंच क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः । ऋत्विगित्यादिना क्विन्, तत्रैव सूत्रे कुचेति निपातना॰

न्लोपाभाव: ।कृतिर्वेति । कृती छेदने ॥

दिवो झल् । झलादिरिति । कथं पुनरसति सप्तमीनिर्देशे तदादिविधिर्भवति, केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधि: का पुनर्झलन्ता विभक्ति: शसादि: सकारान्ता ।एवं तर्हि षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत आदिग्रहणमनुवर्तते, दिव: परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या झलादिरिति, अयं योग:शक्योऽवक्तुं कथमेवं वक्ष्यामि, अष्टनो दीर्घात्

दिवोफलादि: शतरतुमो नदीचेति,ऊ डिदमित्यादौ च दिवो ग्रहणं न करिष्यामि एवमपि नू चान्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रे तत्र फल्ग्रहणं कर्तव्यं,नदी चेति चकारश्च क्रियतइति नास्ति लाघवे विशेष: ।

तित्स्वरितम् ।इह कस्मान्न भवति, ~~क्त~~ इद्धातोरास्तीर्णं विस्तीर्णं तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत् न ।अनेकप्रयोजनदर्शनादनुबन्धानां तद्यथाऽऽदिक इत्यादौ ठकि सति स्वरो वृद्धिश्च भवति, एवं तर्हि नायमि-

कारस्तपर: किं तर्हि, दपर: यद्येवमृकारस्य स्थाने आन्तर्यतो दीर्घ: प्राप्नोति भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति । यद्येवं मदसोऽसेर्दादु दो म: अमूभ्यां दीर्घस्य स्थाने दीर्घो न स्यात् । नैष दोष: । ज्ञापितमेतद्विव उत् । ऋत उदिति तपरकरणेन भाव्यमानोऽप्युकार: सवर्णान् गृह्णातीति । तयोरेव तद्धुं- कारयो: स्वरितत्वप्रसंग: । तावपि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि दपरौ, कथं तर्हि ज्ञापकं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, अणुदित्सवर्णस्य

चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति ,यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते ऋदोरबित्यत्रापि तद्ग्रहणादिहैव स्याद्यवस्तव:लव: पव इत्यत्र न स्यात्,तादपि परस्तपर इति तादपि परस्य तपरत्वात् एवं तर्हि ऋदोरबित्यत्र धकारो जश्त्वभूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते,तत्र जश्त्वस्यासिदत्वान्नायमृकारो दपर: ये तु प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषां पठन्ति तेषामृत इद्धातोरित्यादौ सत्यपि तित्वे नास्य स्वरस्य प्रसंग: तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारोपि न प्रश्लेष्टव्य: ।

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरिह ।
अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिरादृत: ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङो । तास्यादीनां समाहार-द्वन्द्व: । अदुपदेशादिति । उपदिश्यतइत्युपदेश: । तस्याकारेण विशेषणात्तदन्त-विधि: अच्चासावुपदेशश्चादुपदेश: उपदिश्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थ: अकारोपदेशादिति । अकारान्तादुपदेशादित्यर्थ: । क कर्तेत्यादि । लुडात्मनेपदे

प्रथमपुरुषस्य डारौरसः तासि । एकवचने टिलोपः इतरत्र रि चेति सलोपः आस्तइत्यादावदादित्वाच्छपो लुक्, तुदत इत्यादीनि तसन्तानि, कथं पुनः । शुबुपदेशेऽदन्तो भविष्यति, यावता पकारान्तोयं तत्रेत्यत आह । अनुबन्धस्यानैकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति । उदीचामाङ इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादनुमीयते कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न प्रतिबन्धका इति । पचमानो यजमान इति । लटः शानच् । नन्वत्र मुका व्यवधानमत आह । यद्यत्रेति । स्यादिति ।

संभावने लिङ् अंगस्य यो ऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पक्षस्य संभव: । तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति । स्वावयवेव व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणाच्च मुकि सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्त्तते निघात: । आतो ङित इत्यादेशस्तु न भवति अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पंचमी मृग्या, परमिति बाध्याहार: । अथाकारान्तस्यांगस्येति । अकारेणांगस्य विशेषणादिति भाव: । लसार्व-धातुकस्येति । सिद्ध इति वर्तमाणेन सबन्ध: निघात इति चानुषंग: तथा च

लसार्वधातुकस्य निघात: सिद्ध इत्यर्थ: । असिद्ध इति । प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते । बहिरंगत्वादिति । बहिरंगत्वं तु मुको बहूपेक्षत्वात् स हि अकारान्तविशिष्ट-मंगमाश्रयति आनंच प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षत इत्यन्तरंग: । चित्स्वरोपीत्यादि । चित्स्वरस्यावकाश: चलन: चलन-शब्दार्थादकर्मकाद्युच्, अस्यावकाश आस्ते शेते इति, पवमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे, विप्रतिषेधो न चात्रैको

ङ्किकार्ययुक्त: कथमादेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चित्स्वर: नात्रादेरनुदात्तत्वं किं तर्हि संघात: कार्यी, अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र वक्ष्याम: ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यं नत्वादेरित्यस्यैव विरोध इति परत्वादयं बाधतइति युक्तमेव । चिनुत: चिन्वन्तीति । ननु च सार्वधातुकमपिदिति श्नुरपि ङिदेव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । ङिदयं श्नु:पूर्वस्य कार्यं प्रतीति । तत्र हि ङिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते यदाह । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थित: सिद्धान्त: आतो

ङित इत्यत्र वक्ष्यति सार्वधातुकमपिदित्यत्र ङित इव ङिद्वदित्यर्थो क्रियतइत्यादि
अत्र तु पक्षे परिहार उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि संबध्यते, ङिदुपदेशाददुपदेशादिति
पचाव: पचाम इति। असत्युपदेशग्रहणे परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकर-
णान्न स्यात्। ननु च तपरकरणं न करिष्यते, यदि तु न क्रियते यात:वात-
इत्यत्रापि प्राप्नोति, हतो हथ इति। अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे
कृते सत्यकारात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति, नहि हन्तिर-

दन्त उपदिश्यते, अथ योऽत्रादन्तो हशब्दस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति, तावतोऽनुपदेशात् समुदायपरो हि हन्त्युपदेश: । कतीह पवमाना इति । पूङ्यजो: शानन् तत्र च लट इति निवृत्तत्वान्न लादेशोऽयम् । शिश्यइति । एरनेकाच इति यणादेश: लिट् चेत्यार्द्धधातुकमेतत् । यदधीतइति । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यदीति निघातप्रतिषेधार्थ: ।

आदि: सिचोऽन्यतरस्याम् । माहि कार्ष्टाविति । हेमाडिश्च प्रयोगे

पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम् । अपरो मध्योदात्त इति । ननु च वलादिरिह प्रत्ययः । इडागम आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहाप्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यमत आह । सिचश्चित्करणादिति । अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्षो उदात्तो भवति पक्षो त्वनुदात्तः तेन माह्निकार्थमिति विडन्तं पक्षो आद्युदात्तं पक्षो त्वन्तोदात्तम्, अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । मध्योदात्त एवेति । सिचः स्वरेणः एवकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि । स्वपादिरा वृत्कारणादिति । आगणा-न्तादित्यर्थः । तत्र ञिष्वप् शये, श्वस प्राणने अन चेत्येतेभ्यः परे जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञकास्तेषु परत्वादभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति, ये तु ततः परे षस् स्वप्ने, वश कान्तौ, हूङ् अपनयने चर्करीतमिति, तत्र चर्करीतमभ्यस्तम् अन्ये तु ष सिवसी छान्दसौ, छन्दसि चदृष्टानुविधानं ह्नुङोऽप्ययं स्वरो न भवति अह्निङोरित्यनुवृत्तेः पारिशेष्यादादितस्त्रिष्वेवायं स्वरः । हिंसन्तीति । हिसि

हिंसायां रुधादिःऽऽन्नलोपः श्नसोरल्लोपः ॥

अभ्यस्तानामादिः । आदिरिति वर्तमानइति । आदिः सिचोन्यतरस्यामित्यतः । पुनरादिग्रहणं नित्यार्थमिति । अन्यथा आदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तेत ।

अनुदात्ते च । अनजाद्यर्थमिदम् । जिहीते मिमीतइति । ई हल्यघोः ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । अविद्यमानोदात्त इति वदतानुदात्त इति

बहुव्रीहिनिर्देशोयमित्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाह ।अनुदात्तइति । बहुव्रीहिनिर्देश इत्यादि । न विद्यते उदात्तोयस्मिन्नित्यनुदात्तः । मा हि स्म दधादिति । शास्त्रीये ऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरंगत्वाद्वा इकारलोपे कृते ऽचोनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञायते तु भवति । दधात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः॥

सर्वस्य सुपि । सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपातितः सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा स्यादिति । प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । न लुमताङ्गस्येत्यत्रैतदुपपादितम् । सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति । तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ।

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । जागरामिति सौत्रो निर्देशः । अत्र मदिर्दिवादिः दरिद्राजागृावदादी, अन्ये जुहोत्यादयः । पंचम लकार इति । लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पंचमलकारो लेट्

लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सित: यथात्र द्रविडदेशे निविशब्द: ।दघनदिति । इतश्च लोप: परस्मैपदेषु ।लेटोडाटा वित्यट् ।दरिद्रतीति ।अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसंग: । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं,यावता भ्यादिभ्य: पर: पित्प्रत्यय एव संभवति,ननु चायमस्ति,आडुत्तमस्य पिच्च,बिभयाति अत्रापि लोडुत्तमस्यैव पित्वं विधीयते न त्वाट इति,आट्सहितो लोडुत्तम:पिद्भवति स च प्रत्यय एव ।अत एव लोडादेशात्पित: पूर्वमाड् भवति,प्रत्ययात्तु पूर्वो न

भवति आट्सहितस्य प्रत्ययत्वादिति तन्निवृत्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति, न वाच्यं कथं यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य तथा पित्वमपि तस्यैव, इदं तर्हि प्रयोजनं, प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात्संघातस्य माभूदिति, एतदेव ज्ञापकं स्वरविधौ संघात: कार्यीति, तेन तास्यनुदात्तेदिति निघात: पवमान इत्यादौ चित्स्वरं परत्वाद्बाधतइति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति, अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, प्रत्यये पितीति वक्तव्यं, तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यति पूर्वस्यति पूर्वस्यैव भविष्यति,

इदं तर्हि प्रयोजनं पिति पूर्वं कार्यभाग्यथा स्यात्पिदन्तं माभूदिति, कथं पुन: सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसंग: एतदेव ज्ञापयति स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, किं सिद्धं भवति, उपोत्तमं रिति, रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति, न तु रिति परत: पूर्वस्य, चडन्यतरस्यां चडन्तस्य, यद्येवं चतुर: शसीतिशसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि चतुर:शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उडिदमित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेति, ब्रूयात्, तत्रासर्वनामस्थानग्रहणान

नुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेरुदात्तत्वविधानाच्च शस एव भवि-ष्यति ॥

लिति । प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्त्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसंगो न चोदनीयः

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । लोलूयंलोलूयमिति । एकाद् वातुष् लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृतः । आम्रेडितानुदात्तत्वे कृतइति अनुदात्तं चेत्यनेन ।

अत्र: कर्तृयकि। कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक्। उपदेश- इति। वर्तितइति। अदुपदेशादित्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वप्रतिज्ञा- नादिह संबद्ध्यते, तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं संपद्यतइति मत्वोक्तं न तु सप्तम्यन्त- मुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति, यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्त्तेत कार्यतइत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेशइत्यनुवर्त्त्यम्, यद्येवं जायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, ये विभाषेत्यात्वे सत्युत्तरकालमजन्ता जनादयो न तूपदेशइत्यत आह। जनादीना-

मिति । 'ये विभाषे' त्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषय-सप्तमीति उपदेशएव जनादीनामात्वं भवति । जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भा-वितण्यर्थो जनि: कर्मकर्तृविषय: दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोग: यथैकं द्वादशधा जज्ञइति ।

थलि च सेटीडन्तो वा । अन्यतरस्यामिति वर्तमाने वाग्रहणं कार्यि-विकल्पार्थम् अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यं विकल्पते वाग्रहणेन कार्यिण:, तेनेडोदय:

पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु चान्तश्च तवै युगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणा-देवान्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यमादेरपि प्राप्ते वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरि-डन्तयोरेवं कार्यित्व विकल्पेत,वाग्रहणे तु सति यद्येवं विकल्पोर्थोऽथापि समुच्चयः सर्वथादेरपि भवति । सेटीति किमिति । इड्ग्रहणादेव थल् सेट् ग्रहीष्यत-इति प्रश्नः । ययाथेति अयमभिप्रायः इड्ग्रहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्यो-दात्तार्थं स्यात्तश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ

चतुर्थभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेपि स्यादिति ।

अनित्यादिर्नित्यम् । प्रत्ययस्वरापवाद इति । बाहुल्यादेवमुक्तम् । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पदो न प्रत्ययस्वरप्रसंगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति, एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, ततश्च यथा पूर्वसूत्रे श्लन्तं कार्यि

तथात्रापि ञ्निदन्तं कार्यं न तु ततः पूर्वमंगमित्यनंगकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । अञ्नि क्नि चेति । चकाराच्छिदादयञ्नि च ॥

आमन्त्रितस्य च । अत्र कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते, शेषनिघातेन बाध्यतइत्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति । षष्ठीनिर्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । सर्पिरिति । सृपेरिसि सर्पिः शब्दोन्तोदात्तः स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्, सप्तशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् ।

पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पथिमथिशब्दावित्यादि । गमेरिनिः पुषः कित्, मन्थः पतेस्थ चेती निप्रत्ययः मन्थः कित्वादुपधालोपः । मन्था इति । पथिमथ्यृभुक्षामादित्यादिकार्यम् । पथः पश्येति । मस्य टेर्लोपः प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते, अतिप्रसंगस्तु पूर्ववत् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् । कर्त्तवै इति । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियतइत्याह । एकवर्जमिति

हीत्यादि ।

क्षायो निवासे । क्षि निवासगत्योरित्यस्माद् अधिकरणे घः । क्षायो दस्यूनामिति । क्षयेरच्, कर्तरि षष्ठी ।

वृषादीनां च । वृषु सेचने, जनी प्रादुर्भावे, ज्वर रोगे, हि गतौ, कै गै रै शब्दे । एते सर्वे चप्रत्ययान्ता इति । पचादित्वात्, बाहुल्याच्चेदमुक्तं, वृषेत्यत्रेगुपधलक्षणः कः णी प्रापणे, तायृ संतानपालनयोः केचित्तय इति पठन्ति, अय पय तय गतौ, क्व चिच्चयशब्दः पठ्यते, स चिनोतेर्द्रष्टव्यः । इण्

गतौ अंश समाधाने विद ज्ञाने, षूद निरासे दु दाहे, वद व्यक्तायां वाचि, अत सातत्यगमने, केचिदेतौ न पठन्ति, गुहू संवरणे शम उपशमे, अण रण शब्दे। संमतौ भाव कर्मणोरिति। शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थे शमरणौ भाव-कर्मणोरिति। शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थे शमरणौ भावकर्मणोर्यथाक्र-ममाद्युदात्तौ भवतः मन्त्रि गुप्तभाषणे, शान्तिरिति। शमेः क्तिचि, क्रमु क्रान्तौ, यमु उपरमे केचिद्यमशब्दं न पठन्ति, कॄ शब्दे गतौ वृञ् धारणे कृ,

च्छिदोपे, भिदादिषु निपातनाद्वृद्धिः वह प्रापणे कृपू सामर्थ्ये पद गतौ ।

संज्ञायामुपमानम् । यद्येवमिति । यद्यत्र कनो लुवित्यर्थः । एतदेवेत्यादि ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेपि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यात्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यं इति ज्ञापनेन तदन्तस्य कार्यित्वात् । क्वचिदिति । वचनात्क्वचिद्भवत्येव, यथा सर्वस्य सुपीत्यत्र ॥

निष्ठा च द्वयजनात् । इहाद्या क्तः अद्यात: इत्यैकादेशस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभाव:, भीष्मशब्दो भिय: षुक्वेति मनप्रत्ययान्त? चिन्तित इति । चिति स्मृत्यां चुरादि: ॥

आशित: कर्ता । अशेरिति । अश भोजने इत्यस्मात् । आङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणीति । उक्तं हि प्रसिद्धेरविवक्षात: कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । कर्तरि क्त इति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना । भाष्ये तु कर्तरि क्तो निपात्यतइति

स्थितं, यदि तद्वाङ्पूर्वकस्याशेराशित इति रूपम् अवग्रहः प्राप्नोति, तस्मादु-पधादीर्घत्वमपि निपात्यतइति वार्तिककारः। वृत्तिकारस्तु संहितापाठ एव नित्यः पदपाठस्तु पौरुषेयः ततश्च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति मन्यते। अपर आह। अशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्य-कर्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपं, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्ता विवक्षित इति॥

रिक्ते विभाषा । रिक्त इति । रिचिर् विरेचने । संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च द्व्यजनादित्यस्यावकाशो दत्ता गुप्तः । अस्यावकाशो संज्ञायां, रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ।

जुष्टार्पिते च च्छन्दसि । जुष्ट इति । जुषी प्रीतिसेवनयोः श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः अर्पित इति । अर्तेर्णिच् अर्त्तीत्यादिना पुक् ।

नित्यं मन्त्रे । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि । युष्मसिभ्यां मदिक् युषि: सौत्रो धातु: । तव ममेति । युस्मदस्मद्भयां ङसोश् । तवममौ ङसी`ति मपर्यन्तस्य तवममादेश: शेष लोप: अतो गुणइति पररूपत्वम्, एकादेश उदात्त: नोदात इति विभक्तेरुदात्त-त्वे प्राप्ते इदमुच्यते ।

ङयि च । तुभ्यं मह्ममिति । ङेप्रथमयोरम्, तुभ्यमह्यौ ङयि अथ किमर्थो योगविभागो न युष्मदस्मदोर्ङेङसोरित्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो

भवति, अत आह । पृथग्योगकरणमिति । आशंकाग्रहणेनास्वरितत्वादेव यथा-संख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति, अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ।

यतो नावः । अत्रानाव इति प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ-व्यंजनमविद्यमानवदिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यो यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ।ईड स्तुतौ,वदि अभिवादनस्तुत्योः वृङ् संभक्तौ,शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे,कथं वार्य इत्यत्र ण्यत,यावता एतिस्तुशास्वित्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमत आह । वार्य इत्यादि । अथ वृञोऽपि क्यबेव कस्मान्न भवत्यत आह । क्यबिचधौ हीत्यादि । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः ।णुप्रत्ययान्तइति । तिष्ठतेर्णुरिति तत्रानुवर्त्ति ।उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । श्नसोरल्लोप इति श्नसोकारस्योदात्तस्य

लोपात् । वेणुरित्यादि । संज्ञायामुपमानमित्यस्यावकाशः चंचा वधिका, विभाषाया अवकाशो ऽनुपमानभूतो वेणुः शुष्क उपवने, वेणुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः ।

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । कुह विस्मापने, श्वठ क्रथ भाषणे चौरादिकावदन्तौ, निघातस्यैवायमपवादो युक्तः नैतदेवं यद्ययं निघातस्यापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तं पदमेकवर्ज नहि स्वार्थम् ।

चङ्यन्यतरस्याम् ।उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मृग्यः ।माह्दिधदिति ।विभाषा धेट्श्व्योरिति च्लेश्चङादेशः ।

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।मतोः पूर्व आकार इति ।अर्थव्याख्यानमेतत्सूत्रं तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिंगमेव पठन्ति,उदाहरणे चातुरर्थिको नद्यां मतुप् ।मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां चेति दीर्घत्वम् ।मतोरिति किं, गवादनीति ।मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्व-

ग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञाशब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य प्रसंगः पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यादिह मामूत्सानुमतीति ।

अन्तोऽवत्याः । इहासदेहार्थं वत्या अन्त इत्यवचनादकारप्रश्लेषो-निश्चितः तत्र प्रयोजनं पृच्छति । अवत्या इति किमुच्यतइति । अथावत्या इत्युच्यमानेपि राजवतीत्यत्र कस्मान्न भवति, भवति ह्येतदपि नलोपे कृते ऽवतीशब्दान्तमत आह । स्वरविधावित्यादि । ननु चोदाहरणेपि मतोर्वत्वस्या-

सिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्तीत्याह । वत्वं पुनरिति । पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति ।

ईवत्याः । अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घः संज्ञायामिति वत्वं, योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ।

चौ । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोयमिति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याचेत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तको ङेचे इति लोपः । चावतद्धितइति

वक्तव्यमिति ।चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्धितइति वक्तव्यम्, अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽयमपवादो भवति ।

समासस्य ।राजदृषदिति । ननु च योऽत्र समासस्यान्तो दकारो नासौ स्वरभाक्,यश्च ततःपूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तोऽत आह ।

वक्तव्यमिति ।चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्धितइति वक्तव्यम्, अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽयमपवादो भवति ।

समासस्य ।राजदृषदिति । ननु च योऽत्र समासस्यान्तो दकारो नासौ स्वरभाक्, यश्च ततःपूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तोऽत आह ।

स्वरविधाविति । न स्वरस्यैव विधिः किं तर्हि योऽप्यनुदात्तादेरित्यादिः सोपि स्वरविधिःस्वराश्रयत्वात् तेन सोपि विधिर्व्यंजनादौ व्यंजनान्ते च भवति, अत्र च ज्ञापकन्नोन्तरपदेनुदात्तादवित्युक्‌त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः । नानास्वरापवाद इति । यद्यप्यनुदात्तम्पदमेकवर्ज मित्यस्ति तथापि वर्जने विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नानास्वरप्रसंगः तत्र राजशब्दः कनिन्युवृषितक्षी त्यादिना कनिन्प्रत्ययाः न्तत्वादाद्युदात्तः पुरः कुषन् पुरुषः ब्रह्मणोपत्यं

ब्राह्मणो ण्यन्तः कलतृपश्च, वृषादिभ्यश्चित्, कर्मेर्बुक् च, कम्बलः कन्याराजन्य-शिष्यामनुष्याणामन्त इति कन्याशब्दोन्तस्वरितः स्वनहसोर्वा इत्यप्, धातु-स्वरः पटत्पटद्भन्यतइति पटहः पृषोदरादिरन्तोदात्तः शाशपिभ्यान्ददनौ पचादिषु नवडिति पठ्यते, टित्वान्ङीप्, नदी, उदात्तनिवृत्तिस्वरः पोषशब्दो घञन्तः शृट्टमसौ ऽदिः दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च दृषत् प्रत्ययस्वरः। समिध्यते ययेति समित् संपदादित्वात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः एते नानास्वरास्तेषा-

मपवादः ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमश्चरणः ॥

'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' । इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः न च कृत्स्नस्य पूर्वपदस्य शेषनिघातलक्षणो विकारः प्राप्तः किं तु तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोरेव,तस्मात्तयोरेव पूर्वपदशब्दो वर्तते तदाह । पूर्वपदग्रहणमित्यादि ।समासान्तोदात्तत्वे हीत्यादिना विकारप्राप्तिन्दर्शयति

समासान्तोदात्तत्वापवादोयमिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् । ननु च यत्र सामान्यविधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य विशेषविधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वं यथा कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः विकार-प्राप्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्त इति कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः, अतः समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिघातस्यैवायमपवादो युक्तः नैतदेवं यद्य-यन्निघातापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तम्पदमेकवर्ज्जं, बहुव्रीहौ पूर्वपदमिति

नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि । पूर्वपदानुदात्तस्य प्रतिषेध-प्रसंग:, किं कारणमनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति,षेधो वेति, तस्मात्समा-सस्येत्य स्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवाद: ननु चोक्तं कथन्तत्प्रवृत्त्या-पेक्षस्तदपवाद इति,उच्यते, निदानोच्छेदेन निदानिन उच्छेद: शक्यते कर्तुं, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिघातलक्षणस्य पूर्वपदविकारस्य निदानमतस्तद-भावद्वारेण निदानभूतस्य समासान्तोदात्तस्यैवास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते

नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ समासस्यत्यस्यारम्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसंगः। तथाहि सति न बहुव्रीहेरिति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु वा समासान्तोदात्तत्वमस्तु वा शेषनिघातः पश्चात्तु प्रकृत्येत्यनेन स्वरविशेषमुपलक्ष्य स स्वरः पूर्वपदस्य विधीयते, शेषनिघातात्प्राक् पूर्वपदस्य प्रकृत्या यःस्वरस्तत्स्वरकम्पूर्वपदं बहुव्रीहौ भवतीति, यदि वा प्रकृत्येत्यनेन स्वरविशेषउपलक्षिते सत्ययमर्थो भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभाविको यःस्वर

आद्युदात्त्वादिकः स भवतीति, एवंच यथा पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रत्यपेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते तदपवादता । कृष्णो मृग इति यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरेणान्तोदात्त इति । तथा चाधीयते ब्रह्मचारी चरति विषयद्विषाम् कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ । णिनीति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्तु न भवति प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स इष्यते वृत्तौ तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्युपलक्षणम्, अपर आह

छन्दसि परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तत्वं,वृत्तेस्त्वयमर्थः ब्रह्मेव चरति ब्रह्म-
चारीत्युपमानमत्र पूर्वपदन्ततः किम् उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति नियमात्कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति ।व्रातकशब्दः कन्प्रत्ययान्त इति ।यावादिषु
व्रात वेदसमाप्ताविति पठ्यते,मनोजातावश्यतो षक्च मनुष्यः ।यदि तर्ह्ययं
प्रकृतिभावः समासान्तोदात्तत्वं बाधते सर्वानुदात्तेपि पूर्वपदे बाधेत,तत्रापि
ह्रस्य प्रवृत्तिर्न केन चिद्वार्यते,विशेषविधिश्च प्रवर्तमानः सत्यपि सम्भवे सामा-

न्यविधेर्वाधको भवति, तक्रदानमिव दधिदानस्येत्यत आह । उदात्तग्रहणमित्यादि ।न्यायतोऽप्ययमर्थः सिद्धः कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः विकारप्राप्तिश्चोदात्तस्वरितयोरेव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा वर्तत-इति ।समभागइति ।समशब्द सूत्रे डमबिर्भि व्युत्पादितः सर्वानुदात्तः नन्वत्रा-सत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य कर्षात्वितइति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोन्तोदात्त एव भविष्यति,तस्मादुदाहरणदिगयं दर्शिता समपाद

इत्युदाहर्तव्यं, पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् समासान्तोदात्तत्वं माभूदिति, नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति, यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति, न चैवन्नानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तस्मिन्व्यावर्तितेपि पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसंगः। शितेर्नित्याबह्वजि त्यस्य नियमार्थत्वात्, यदि बहुव्रीहावुत्तरपदप्रकृत्या भवति शितेरेव परमिति उच्यते

न्हसुभ्या`मित्येष तावन्नियमो नोपपद्यते, अनुदार: सूदर इत्यादौ उदाराश्वेषु नोपइति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाधनाद्विधिसम्भवात् । शितेर्नित्याबहूजि त्येतदपि शितेर्नित्याबहूजेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्तयेन्न चित्रगुप्रभृतिष्वित्यारभ्यमेवैतत्बहुव्रीहिग्रहणन्तु शक्यमकर्तुं तत्पुरुषे कस्मान्न भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिनियमार्थम्भविष्यति तत्पुरुषेऽ तुल्यार्थाद्येवेति, गन्तव्यपण्यमेव वाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु

द्विगावित्यादि, द्वन्द्वे कस्मान्न भवति, राजन्यबहुवचनइत्येतन्नियमार्थम्भविष्यति द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वएवेति, अव्ययीभावे कस्मान्न भवति, परिप्रत्युपापावर्ज्यमानेत्यादि । नियमार्थं भविष्यति, परिप्रत्युपापा एवाव्ययीभाव इति, विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति, नानिष्टार्थाशास्त्रप्रवृत्तिरिति, एवमप्यसति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्वेतःपंचारत्निरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति, तत्पुरुषा-

दिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येव हि नियमः कृतो न तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-मेवेति । अथाप्यगृह्यमाणविशेषत्वादुभयनियमः तत्पुरुषादिषु तुल्यार्था-दीन्येव तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति, तथा च बहून्यतरस्यामिति वर्तमाने दिष्टिवितस्त्योश्चेति विकल्पो विधीयते पंचदिष्टिः पंचवितस्तिरित्या-दाविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्या-

दाविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्याद्यौ दौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसंगः ज्ञापकात्सिद्धं यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्विति द्विपादित्यादावन्तोदात्तविकल्पं शास्ति तज्ज्ञापयति न बहुव्रीहावन्तोदात्त्वम्पर्यायेण भवतीति, एवमप्युदात्तविषयमेव ज्ञापकं स्यान्न बहुव्रीहावन्तोदात्त्वं पर्यायेण भवतीति, किं च स्याद् उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वोत्तरपदस्थयोः पर्यायप्रसंगः न च स्वरितेऽयं उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं युज्यते, अचो ह्युदात्तसंज्ञा,

न च वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते, अथ वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्णयेत तदा बहुव्रीहिग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । सदृशशब्दोपीत्यादि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्येतदपेक्षते । कुमुदशब्दोपीत्यादि । तत्र यदा कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः तथा चानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कुमुदानित्युदाहृतमुक्तं च कुमुदादयोन्तोदात्ता इति, यदा

त्वव्युत्पन्नं तदा नव्विषयस्यानिसन्तस्य त्याद्युदात्त इत्युक्तम्, अपर आह, जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः यस्तु वानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिंगस्तत्रेह जलजवाच्युदाहृतः अनुदात्तस्य चेत्यत्र तु वानरवचन इति । दूर्वाकाण्डशरकाण्ड-शब्दावित्यादि । आद्यप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, षट् च काण्डादीनीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र भाव्यम् । नञ्सुनिपातानामिति । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहण-मकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं, तथा चाव्यथीत्यत्रापि कृता

सह निर्दिष्टो यत्र नञ् तत्रापि नञ एव स्वरो भवति तथा विभक्तिस्वरान्नञ् स्वरो बलीयान् भवति, क्रुङ्खणं तु चादिषु पाठाभावात् पठितव्यस्त्वसौ, अन्यथाव्ययसंज्ञा न स्यात्, स्वरादिष्वपि पाठाभावात् ।प्रात्वाकालक इति । मयूरव्यंसकादिरयं यद्येवं स तत्रैवान्तोदात्तः पठिष्यते, एवमपि परिगणनं कर्तव्यं, सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादौ प्रकृतिस्वरो माभूदिति, इह कस्मान्न भवति, परमं कारकं परमकारकं परमेण कारकेण परमकारकेण, परमे कारके

परम कारके इति, नहि विशेषणसमास: प्रथमान्तानामेवेति नियमोऽस्ति, तेन द्वितीयाद्यन्तं पूर्वपदमिति चोद्यं, परिहारस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां प्रतिपदं य:समासस्तत्रायं स्वर: अयन्तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषणसमास इति ।

वर्णो वर्णेष्वनेते । अनेतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्चोत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽ

न्तोदात इति । फिषि तु कृष्णस्यामृगाख्या चेदिति कन्दस्य न्तोदात्तत्व-मन्यत्राद्युदात्तत्वं व्यवस्थितम् ।

गाधलवणयोः प्रमाणे । शम्बगाधमिति ।गाधृ प्रतिष्ठायां,गाध्यतइति गाधः आर्द्धचादिः इयत्तायाःपरिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः क्रियाशब्दोत्र प्रमाण-शब्दो गृह्यते न त्वायाममाने रूढ इत्यर्थः।

दायाद्यं दायादे ।दातव्यो दायः भागोशं इत्यर्थः ।दायमादत्ते दायाद

स्य भावो दायाद्यं, किं पुनस्तत्दायस्यादानं तत्संबन्धो वा, इह तु लक्षणयाऽऽदीयमाने दायएव दायाद्यशब्दो वर्त्तते । अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः तमेवाविष्करोति । यद्येवमिति । शेषलक्षणैवेति । सामान्यलक्षणैवात्र षष्ठी न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः । यदि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी किमर्थं पुनस्तत्र विधानमित्याह । तस्यास्त्विति । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्तत्वात् । तत्र यदि सैव विधीयेत ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका

विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति पुन: सैव शेषलक्षणा षष्ठ्यप्यनुज्ञायते न त्वपूर्वा विधीयतइत्यर्थ: ।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयो: । कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति बन्धी, आवश्यके णिनि: विशेषणसमास इति । ननु च सामानाधिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् नैष दोष: । चिरकालभाविनिगमनेत्र चिरशब्दो वर्तते । मयूरव्यं-

सकादिर्वेष इति ।गमनमत्र विशेष्यन्तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यमिति भाव: । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नयति ।गमनं हीत्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कृच्छ्रयोगि च कृच्छ्रन्दु:खं तद्योगि च कार्यसिद्धे: प्रतिबन्धि जायते ॥

पदेपदेशे । उच्चार:पुरीषक्रिया ।

निवाते वातत्राणे ।इयक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरइति ।

क्वतेइर्यगिति सूत्रमधीयते, ङकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानु-
बन्धात् ।

शारदेऽनार्तवे । उदाहरणे रज्जूद्धते रज्जुशब्दे दृषत्पिष्टेषु दृष-
च्छब्द: तत:कर्मधारयेऽस्वपदविग्रह:सृजेरसुम् चेत्यत्र स्कन्दे: सलोपश्चेत्यत:
सलोप इति वर्तते, तेन सृजेरन्त्यादच:परोयमसुम्, सलोपे यणादेशेऽसुम: सकारस्य
जश्त्वे च रज्जुरिति भवति ।।

अध्वर्युकषाययोर्जातौ । नियतविषया इति । वरणविशेषनियता इत्यर्थः ।

सदृशप्रतिरूपयोर्जातौ । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते पूर्वसदृशसमोनार्थेति, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धमत आह । षष्ठीसमासार्थञ्चेति । तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि विधीयते तत्र यदा तस्याः षष्ठ्याःसमासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृश-

ग्रहणम् । ननु चानभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । वैशब्द्यं हि नः साध्यम् मातुः सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठी-समासेन सिद्ध्यत्येवात आह । इहेत्यादि । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्य-मानत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं तृतीया-समासे सदृशग्रहणान्न कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थन्तत्र सदृशग्रहणं यथा विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, नक्षत्र

षष्ठ्यर्थोऽस्ति, किं तु तृतीयार्थः विद्या हेतुना सदृश इत्यर्थः अन्यो देवदत्ता-
दिरत्र प्रतियोगाः अपर आह । तृतीयासमासो प्यलुकि प्रयोजयति, मनसः
संज्ञायां मनसासदृश इति । अत्रेत्यादि । दशि दंशनस्पर्शनयोः दशेष्टो न आ
चेति टप्रत्ययो नकारस्य चाकारः टित्वान्डीप् यस्येति लोपः अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोप इति डीप उदात्तत्वं, वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो डीष् ।

द्विगो प्रमाणे । कर्दमादीनाचे त्यत्र मकरकुक्कुटपारेवतेत्यादेः सूत्रादादिग्रहणमनुवर्त्तते, अथ द्वितीयक प्रागीषा दित्यतो द्वितीयग्रहणम् । परमसप्तसममिति । समाहारे द्विगुः पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्धितार्थे द्विगुरुत्तरपदम् ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे । वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् । सप्तमीसमासा एतइति । सप्तमीति योगविभागात् ,गोवाणिजादयस्तु षष्ठी-

समासा: ।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । फिषिति आदिमेन योगेन शान्तनवीयंचतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति, तत्र समुद्रशब्द: सागरार्थत्वादन्तोदात्त: ।

सुखप्रिययोर्हिते ।समानाधिकरणसमासा एतइति । गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते, अथ तु सुखप्रिययोर्विशेषणत्वन्तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । आयत्यामिति ।परिणामे आगामिकाले भाविकालइति यावत् ॥

इति यावत् ।

प्रीतौ च । इह तु सुखप्रिययोरित्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते चेति वक्तव्यम् तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां, भविष्यति, तत्राह । सुखप्रिययोरित्यादि । ब्राह्मणशब्दोणन्तः कात्रशब्द छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययान्तः । कन्या शब्दः स्वरितान्त इति । तिल्यशिक्य-मर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इति फिषि पाठात् ॥

पत्यावैश्वर्ये । घान्यमन्तस्वरितमिति । अन्तरपठितेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ।

न भूवाक्चिद्दिधिषु । भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधादुक्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो व्याख्यात: तत्रादितस्त्रय: क्विबन्ता: अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरिति कूप्रत्ययान्ता दिधिषूशब्दो निपातित: ॥

वा भुवनम् । भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनात्साधुः ।

आशंकाबाधनेदीयस्सु संभावने । शकि शंकायां, बाधृ विलोडने, आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् अतिशयेनान्तिको नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ अस्तित्वाध्यवसायो स्तित्वनिश्चयः गमनाशंकादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा।

पूर्वे भूतपूर्वे । आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते अत्रेत्यादि । परमश्चासौ पूर्वश्चेति ।सोयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणः

तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः न त्विति । परमो भूतपूर्व इति । योयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवं रूपः न तस्मिन् तत्र समास इति यावत् किं कारणमित्याह । तथा चेति । चोह्यर्थे ।

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । उदाहरणेषु षष्ठी-समासः मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । विस्पष्ट इति । स्पशबाधनस्पशनयो-

रित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातित: विशब्देन गति-समास: । चित्र चित्रीकरणे चुरादिस्तस्मादेरच्, विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादि-समास: । चिती संज्ञाने, विगतचितमस्य विचित: अज्जू व्यक्त्यादिषु, तस्य विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वर: तत्रेकारस्या यो यण् स उदात्तयण् भवति । सं-पन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणेति । गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, कर्मणीति तत्रानुवर्तते, अयं तु कर्तरि क्त: । पटुपण्डितशब्दो प्रत्ययस्वरेणेति । अन्तोदात्त

इत्यपेक्षते, यदेकवचनान्त प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संबन्धः कर्त्तव्यः पाटयते:फलिपाटिनमिजनीनां गुक्पटिनाकिधश्चे त्युप्रत्ययः पटिश्चादेश इकार उच्चारणार्थः पटुः पडि गतौ, निष्ठा पण्डितः, कुशान् लातीति कुशलः ला आदाने ।चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति ।अन्तोदात्त इत्यपेक्षते। चिदिति वर्त्तइति । वृषादिभ्यश्चिदित्यतः । निपुणशब्द इत्यादि । पूर्ववत्संबन्धः । पुण कर्मणि शुभे ॥

अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादि--त्वाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपात: इष्टेयसुनो: प्रशस्यस्य श्र: ज्य च । युवाल्पयो: कनन्यतरस्याम् । पापिष्ठ इति । विन्मतोर्लुक् ।

कुमारश्च ।कुमारश्रमणेति । लिंगविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भाव: । कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यच् कुमार: । केचित्पुन-रित्यादि ।चकारो ह्यत्र क्रियते,अस्यैव विधे: समुच्चयार्थ: ॥

आदि: प्रत्येनसि । प्रतिगत एनसेति । अवादय: कुष्टाद्यर्थे तृतीययेति तत्पुरुष: द्वितीये तु विग्रहे बहुव्रीहि: कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तस्वरो लभ्यतइत्याह । उदात्त इत्येतदिति । सामर्थ्यमेवदर्शयति । पूर्वपदेति । प्रकृत्येति हि वर्त्तते, तत्रैवमभिसंबन्ध: पूर्वत्र कुमारशब्दे प्रकृतिभावेन य:स्वर: स्थापित: सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । कृताण्प्रत्ययलोपा इति ।

कृतोण्प्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ता: । ङिगावितिं किं परमशराव इति । षष्ठीसमासोयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं पंचारत्नी दशारत्नय: यण्गुणयो: कृतयोरिगन्ते ङिगावित्येष स्वरो न प्राप्नोतीत्यत आह । यण्गुणयोरित्यादि । प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरंग: यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद्बहिरंगौ । स्थानिवद्भावाद्वेति । न चात्र स्वरविधौ न स्थानिवत्त्वमलोपाजादेशत्वात् ।

पंचारत्य इति । छान्दसोयं प्रयोग: तत्र जसि चेति गुणो न भवति, जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति वचनात् ।

बहून्यतरस्याम् । बहुशब्दोन्तोदात्त इति । कुर्ईस्वश्चेति वर्तमाने लन्घिबंहयोर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ।

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ण्यप्रत्ययान्ताविति । वृञ्क्षणादिषु संकाशादिभ्यो ण्य: अवते: कक्प्रत्यय: ज्वरत्वरेत्यादिनोठ्,ऊक:

कुम्भकलशशब्दाभ्याज्जातिलक्षणो ङीष्, भ्राष्ट्रशब्दो भ्रस्जेष्ट्रनि वृद्धौ च व्युत्पादित: चक्रशब्द: कृञ: को द्वे च। सप्तमीस्वर इत्यादि। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना सप्तम्यन्तस्य य: प्रकृतिभाव: परत्वात्थाथादिस्वरेण बाधित इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृदन्तस्य य: स्वर: थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थ:।

परिप्रत्युपापवर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। परित्रिगर्तमिति। त्रिगर्त-

